Osjećaj mjesta

Brižan, Iva

Master's thesis / Diplomski rad

2015

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:186:237379

Rights / Prava: In copyright / Zaštićeno autorskim pravom.

Download date / Datum preuzimanja: **2024-03-29**

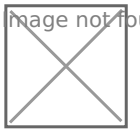

Repository / Repozitorij:

Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
Odsjek za kulturalne studije

Iva Brižan

OSJEĆAJ MJESTA:
Osjetilno-iskustveni pristupi poimanju mjesta

(DIPLOMSKI RAD)

Rijeka, rujan 2015.

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet
Odsjek za kulturalne studije
Mentorica: Dr.sc. Sanja Puljar d'Alessio
Studentica: Iva Brižan

Osjećaj mjesta: Osjetilno-iskustveni pristupi poimanju mjesta

Diplomski rad

Rijeka, rujan 2015.

„Mjesta koja smo poznavali ne pripadaju samo prostornome svijetu u koji ih uvrštavamo zbog veće jasnoće. Ona su bila samo sitan odsječak među onima dodirnim utiscima koji su tvorili naš tadašnji život; uspomena na neku određenu sliku samo je žaljenje za nekim određenim trenutkom; a kuće, putovi, drvoredi na žalost su prolazni kao i godine.“

Marcel Proust (1977: 232)

I. SAŽETAK

Diplomski rad proučava smještajne prakse/prakse kretanja i mobilnosti stanovnica seoskih naselja s ciljem otkrivanja načina na koji se osjećaj mjesta formira. U radu se isprepliću teorijska konceptualizacija s kazivanjima sudionica, koja su usmjerena na: smještajne prakse šetnji i interakcije s krajolikom, konstituciju mjesta u krajoliku, pozicioniranje sela u odnosu na grad, privrženost prirodnom okolišu seoskih naselja i privrženost zajednici seoskih naselja, emocionalno mapiranje okoliša, iskustvo života koje se oblikuje spram raznih mogućnosti i nemogućnosti te uvjetovanost percipiranja granica mjesta kod kazivačica. Istraživanju se pristupa kroz dva različita modusa istraživanja: osjetilno-etnografski i virtualno-etnografski. Rad obuhvaća različite kontekste istraživanja: virtualni prostor i fizički prostor, bivanje *online* i bivanje *offline*, bivanje na terenu i izlazak s terena, istraživačko i vlastito. Lokalno znanje dobiveno osjetilnim sudjelovanjem na terenu te virtualnim intervjuima, nužno je shvatiti kao pozicionirano s obzirom na kontekst ovog istraživanja. Ovo istraživanje je autoetnografija koja povezuje osjetilnu etnografiju i virtualnu etnografiju, pritom iskustveno objedinjujući multilokalno i multiterensko. Metodologija istraživanja propituje temeljna etnografska obilježja- terenski rad i komunikaciju licem-u-lice te naviješta nove mogućnosti za daljnji etnografski razvoj.

Ključne riječi:
Osjećaj mjesta, multiosjetilnost, otjelovljenje, umještanje, mjesto, krajolik, smještajne prakse, odnos selo-grad, multilokalno, multiterensko, autoetnografija.

II. SUMMARY

Thesis examines emplacement practices/practices of movement and mobility of village inhabitants with intention of finding out ways in which sense of place forms in their lives. Writing entangles theoretical conceptualization with statements of informants, which are directed towards: walks as emplacements practices and interactions with landscape, constitution of places in landscape, positioning of villages towards town, attachment towards natural environment of villages and attachment towards village communities, emotional mapping of environment, life experience shaped by various possibilities and impossibilities, as well as conditionality in perceiving borders of place by informants. Research is approached through two different moduses: sensory ethnography and virtual ethnography. Thesis gathers different contexts of research: virtual space and physical space, being online and being offline, being on the field and going out from the field, that of research and one's own. It is necessary to comprehend that local knowledge, gained through sensory fieldwork and virtual interviews with informants, is positioned in the context of this research. This study is an autoethnography which binds together sensory ethography and virtual ethnography, doing so in experiental gathering of multilocal and multi-sited fieldwork. Research methodology examines foundational ethnographic elements- fieldwork and face-to-face communication, and opens new possibilities for further ethnographic development.

Keywords:
Sense of place, multisensoriality, embodiment, emplacement, place, landscape, emplacement practices, village-town relation, multilocality, multi-sitedness, autoethnography.

SADRŽAJ

I. SAŽETAK.....

II. SUMMARY .....

1. UVOD 1

2. OSJETILNA ANTROPOLOGIJA 2

2.1. Tijelo, otjelovljenje, umještanje, mjesto..... 3

3. METODOLOŠKA POLAZIŠTA I KAZIVANJA 5

3.1. Virtualna etnografija..... 7

3.2. Etnografsko stvaranje mjesta i autoetnografska perspektiva..... 10

3.3. Osjetilna etnografija 11

3.4. Etnografija pojedinačnog..... 13

3.5. Naglašena etnografija 13

3.6. Sarino kazivanje 14

3.6.1. Na putu za Škalniški..... 15

3.6.2. Povratak na Brešca 18

3.6.3. Kraj šetnje i osobni uvid..... 19

3.6.4. Susret u rujnu..... 21

3.7. Sanjino kazivanje 24

3.7.1. Stari jog 24

3.7.2. Novi jog..... 25

3.7.3. Šuma..... 27

3.7.4. Ponovno u Pašcu 32

3.7.5. Doživljaj grada i put kući 36

4. ANALIZA TERENA 37

4.1. Fenomenološki pristupi krajoliku..... 42

4.1.1. Priroda i samoća 44

4.1.2. Šetnje krajolikom 46

4.2. Konstituiranje mjesta..... 50

4.2.1. Prakse kretanja i mobilnosti 51

4.3. Odnos selo-grad..... 52

4.3.1. Dnevno migriranje selo-grad..... 53

4.3.2. Kako iskustvo života povezuje i razdvaja selo i grad?..... 56

4.4. Osjećaj mjesta..... 61

4.4.1. Pokušaji definiranja osjećaja mjesta..... 62

4.4.2. Emocionalno mapiranje sela i iskustvo života 63
4.4.3. Percipiranje granica 66
4.4.4. Formiranje osjećaja mjesta 68
5. ETNOGRAFSKA REPREZENTACIJA I ISHODI ISTRAŽIVANJA 69
5.1. Provođenje osjetilne antropologije virtualnom etnografijom? 71
6. ZAKLJUČAK 74
7. POPIS PRILOGA 76
8. POPIS IZVORA 76
9. LITERATURA 77

1. UVOD

Svrha ovog rada je istražiti na koji se način formira osjećaj mjesta kod stanovnica seoskih naselja. U tekstu u nekoliko navrata razlažem različita poimanja mjesta kao sela s pristupom prirodnom okolišu, društvene zajednice naselja ili pak koncepta koji se svojim značenjem presijeca s krajolikom. Nastojala sam otkriti značaj interakcije kazivačica i krajolika za samo konstituiranje mjesta/sela. Uz to sam pokušala saznati kako prakse kretanja i mobilnosti utječu na situiranost identiteta kazivačica. Istraživanje je rodno određeno i u njemu su sudjelovale moje poznanice i prijateljice.

Na samom početku iznosim osnovne teorijske postavke osjetilne antropologije koju definira Sarah Pink u svojoj knjizi *Doing Sensory Ethnography* (2009). Autorica osjetilnu antropologiju odvaja od tradicionalne struje antropologije osjetila kako bi naglasila da su osjetila sredstvo za proučavanje daljnjih fenomena i kako bi kreirala metodologiju koja bi u obzir uzimala utjelovljenost pojedinca, kao i materijalnost i senzorijalnost okoline. Potom ukratko razjašnjavam teorijske koncepte tijela, otjelovljenja, umještanja i mjesta na kojima temeljim rad. Ukazujem na preklapanje koncepata otjelovljenja i umještanja, na kojima ću u daljnjem radu bazirati proučavanje praksi koje nazivam smještajnima, a koje se odnose na otjelovljene prakse kretanja i mobilnosti te obuhvaćaju šetnje i interakciju s krajolikom uz vožnje autobusom.

Terenskom radu pristupam kroz dva modusa istraživanja koje nazivam osjetilno-etnografskim i virtualno-etnografskim, te teorijska i metodološka polazišta osjetilne i virtualne etnografije detaljno iznosim. Moja pozicija u radu je dvostruka- kazivačka i istraživačka što je zahtijevalo inkorporiranje osobnih ispovijesti u rad, ali i otklon prilikom njegove analize. Prvi dio terenskog rada uključivao je kolaborativnu metodologiju osjetilne etnografije; šetnje s dvjema glavnim kazivačicama, njihovo fotografiranje šetnji i razgovore licem-u-lice. U radu iznosim zapise tih šetnji koji su isprva prepuni njihovih impresija prilikom kretanja prirodnim okolišem seoskih naselja, bez intervencija mene kao istraživača. U ponovnim šetnjama i jednoj zajedničkoj vožnji autobusom kazivanja bivaju koherentnija i razgovori strukturiraniji. U poglavlju o analizi terena razrađujem konceptualizaciju istraživanja prilikom čega se referiram na razne teoretičare i njihova promišljanja o krajoliku, mjestu, dnevnim migracijama, ruralno-urbanom kontinuumu i zajednici, među ostalim. Nakon toga razrađujem Ingoldova i Hirschova promišljanja o krajoliku i same otjelovljene šetnje u kojima sam s kazivačicama sudjelovala kako bih dobila uvid u njihove značenjske svjetove.

Potom slijedi virtualno-etnografski modus istraživanja u kojem se u radu isprepliću fragmenti kazivanja, kao i virtualno vođenih intervjua s osmero kazivačica i teorijska konceptualizacija pojedinih autora. Poglavlja koja ovaj modus istraživanja obuhvaća bave se šetnjama krajolikom, konstituiranjem mjesta, praksama kretanja i mobilnosti, odnosom selo-grad, dnevnim migriranjem, iskustvom životu na selu i u gradu, vlastitim osjećajem mjesta, pokušajem njegova definiranja, obrascima emocionalnog mapiranjem sela, percepcijom granica mjesta i krajolika, te aspektima formiranja osjećaja mjesta. Pri kraju rada iznosim osvrt na etnografsku reprezentaciju u samom tekstu, te ishode koji su proizašli iz istraživanja koje je vršeno multilokalno i multiterenski.

2. OSJETILNA ANTROPOLOGIJA

U ovom poglavlju ukratko ću iznijeti teorijska polazišta i temeljne koncepte osjetilne antropologije, kako bih pružila kontekst za metodologiju etnografije osjetila koju ću koristiti u svom istraživanju o osjećaju mjesta.

Od početka dvijetisućitih godina došlo je do porasta broja interdisciplinarnih istraživanja kojima su fokus proučavanja osjetila. Pojedini autori poput Davida Howesa i Sarah Pink govore o osjetilnom obratu koji se dogodio u antropologiji stavljanjem fokusa na osjetila i pojavom sve većeg broja znanstvenih istraživanja koja se njima bave.

Petar Bagarić navodi kako je antropologija osjetila usmjerena na proučavanje kulture kao osjetilno doživljenog i posredovanog poretka (2014: 15). Unutar antropologije osjetila postoje dvije temeljne struje; tradicionalna koja promišlja „o tijelu“ i osjetilna antropologija koja temeljena na fenomenološkoj filozofiji promišlja „kroz tijelo“. Dok je tradicionalna struja utemeljena na etnografskom proučavanju sustava klasifikacije i kategorizacije osjetila i pripisanih vrijednosti, osjetilna antropologija usmjerena je na osjetilno iskustvo kao sredstvo spoznaje (Bagarić 2011: 88).

Tim Ingold kritizira antropologiju osjetila tvrdeći da ona svodi tijelo na prostor objektificiranih i nabrojivih osjetila te ne nastoji obrazložiti kako cjelokupno tijelo opaža niti kako se značenje stvara u kontekstu tjelesnih aktivnosti (Ingold 2002 u Bagarić 2014: 17). Ingold napada tezu o opoziciji osjetila vida unutar zapadnog senzorija i osjetila sluha kod nezapadnih naroda, što se provlači kroz mnoga istraživanja nezapadnih naroda u antropologiji

osjetila. Sarah Pink (2009) pridružuje se toj kritici i u pitanje dovodi tezu o isključivoj dominaciji vida. Kako bi teorijski principi, koji zagovaraju iskustveniji pristup istraživanju i osjetilno uranjanje istraživača, dobili odgovarajuću metodologiju, Pink predlaže osjetilnu antropologiju kao zasebnu disciplinu.

Kao jedan od pripadnika tradicionalne struje antropologije osjetila, Howes autorefleksivnost istraživača smatra stilizacijom antropološkog znanja i previše usmjerenim na samog etnografa. Po njemu je na gubitku etnografski autoritet koji slijedom toga više ovisi o refleksivnosti pisanja nego o točnosti pri reprezentaciji kulture (Howes 2006 u Bagarić 2014: 19). Howes zastupa predstavljačku paradigmu unutar interpretativne tradicije antropologije, koja biva nadglasana zahtjevima za jasnijom vidljivošću autorove pozicije u tekstu i njegovom autokontekstualizacijom te se ta paradigma počinje napuštati.

Sarah Pink, poput pripadnika tradicionalne struje antropologije osjetila, kritizira kartezijansku podjelu uma i tijela te desenzualiziranost antropološkog znanja, no ona u pitanje dovodi ulogu „objektivnih“ instanci kao što su etnografski teren, a s njime i etnografski autoritet. Fizički odlazak na etnografski teren više je od puke tekstualne konstrukcije, na što Pink pokušava ukazati, promišljajući „kroz osjetila“ i „kroz tijelo“ na samom etnografskom terenu. Njena promišljanja temelje se na teorijskim polazištima Mauricea Merleau-Pontyja, Thomasa Csordasa, Edwarda Caseyja i Tima Ingolda.

U fenomenološkoj perspektivi osjetilne antropologije, osjetila su ta koja objedinjuju koncepte mjesta i tijela. U tradicionalnoj struji osjetila su predmet antropološkog istraživanja, dok u osjetilnoj antropologiji ona bivaju sredstvom za daljnje istraživanje. Osjetilna antropologija naglašava važnost istraživačeva obraćanja pozornosti na vlastita osjetila i otvara teorijsko-metodološke mogućnosti uranjanja u različite senzorije/osjetilne modalitete. Pink (2009) osjetilni pristup vidi kao potencijal za širu interdisciplinarnu kolaboraciju akademskih i drugih istraživača, kao i umjetnika na poljima praksi koja se već preklapaju.

2.1. Tijelo, otjelovljenje, umještanje, mjesto

Značaj fenomenologije za antropologiju osjetila taj je, što se s njenim utjecajem, svakodnevno ljudsko iskustvo počinje shvaćati kao etnografska činjenica i sredstvo spoznaje. Fenomenološka antropologija je od filozofskog pravca fenomenologije preuzela velik broj teorijskih koncepata. U nastavku stoga razlažem koncepte tijela, otjelovljenja, umještanja i

mjesta, važnih za teorijsko promišljanje antropologije osjetila. Navedeni koncepti polazišta su mog terenskog istraživanja i u pojedinim segmentima rada se njima iznova bavim.

Prema Merleau-Pontyju percepcija ujedinjuje naša iskustva u jedan jedinstveni svijet (1990: 272). Taj jedinstveni svijet naziva se i senzorijem, a on obuhvaća cjelokupni sustav tjelesnih osjetila i osjetilnih podražaja te kognitivne funkcije uma. Casey piše kako je percepcija na primarnoj razini sinestezijska, rad cijelog tijela koje osjeća i kreće se (1996: 18). Casey pritom želi naglasiti kako se ne radi o dualnom procesu, već se percepcija uma/tijela odvija simultano. Koncept tijela stoga je važno shvatiti kao funkcioniranje cjelokupnog ljudskog organizma.

Percepcija se s konceptom otjelovljenja počinje poimati kao tjelesno-kognitivna percepcija tijela-subjekta. Fokus postaju ono doživljeno i utjelovljeno te se dihotomija um/tijelo u društvenim znanostima time djelomično razrješava. Tijelo nije samo izvor iskustva i aktivnosti kojeg um racionalizira ili kontrolira, već izvor znanja i posrednik za nešto (Pink 2009: 24). Tijelo biva objektivizirano tek naknadnom refleksijom, koja je ujedno i završetak perceptivnih procesa.

Thomas Csordas Merleau-Pontyjev koncept utjelovljenog spoznajnog subjekta prilagođava i navodi kako je otjelovljenje „metodološko polazište u kojem se tjelesno iskustvo podrazumijeva kao egzistencijalno polje kulture i sebstva“ (Csordas 2003 u Bagarić 2011: 92). Bagarić ovim navodom želi naglasiti kako je neposrednim tjelesnim iskustvima pojedinca koji biva-u-svijetu moguće doprijeti do kulturalnih značenja u svakodnevnom životu. U svom istraživanju, polazeći od te pretpostavke, pomoću praksi šetnji (koje se mogu okarakterizirati kao otjelovljene ili smještajne) nastojim doprijeti do značenja koja one nose za živote kazivačica. Otjelovljenje je, piše Pink, proces koji je sastavni dio međuodnosa ljudi i njihovih okruženja (2009: 24). Etnografska metodologija osjetilne antropologije podrazumijeva da su etnografska iskustva utjelovljena i da „istraživač uči i zna kroz svoje cjelokupno iskustveno tijelo“.

Paradigma otjelovljenja[1] koja implicira integraciju uma i tijela biva prevladana paradigmom umještanja[2] koja sugerira osjetilnu međupovezanost tijela, uma i okoliša (Howes 2005 u Pink 2009: 25). Pink stoga predlaže „smještajnu etnografiju“ koja u obzir uzima odnose između tijela, uma te materijalnosti i senzorijalnosti okoline. „Iskustveno, znajuće i smještajno tijelo“ središnje je polazište osjetilne etnografije (Pink 2009: 25). Smještajno tijelo-subjekt o kojem piše, odnosi se kako na kazivače tako i na etnografskog istraživača kao

[1] eng. *„embodiment“*
[2] eng. *„emplacement“*

pojedinca u istraživačkom kontekstu etnografske prakse. Dok otjelovljenje pretpostavlja integraciju tijela i uma, pojmom umještanje ili smještanje želi se naglasiti funkcioniranje i razvoj cjelokupnog ljudskog organizma i njegov razvoj u skladu s okolinom u kojoj obitava[3], što opširno razlaže Tim Ingold (2000). Otjelovljenje i umještanje paradigme su koje se preklapaju u svojim značenjima, premda se paradigmom umještanja želi više istaknuti procesualnost i međusobno oblikovanje ljudskog organizma i okoline u kojoj živi. Za potrebe svog rada, umještanje te smještajne prakse kretanja i mobilnosti (šetnje i vožnje prigradskim autobusom) ne proučavam kao dugotrajne procese u Ingoldovskom smislu oblikovanja krajolika, već su one ovdje svedene na svakodnevnu interakciju s okolinom kroz koju se kazivačice kreću i migriraju.

Mjesto je, prema Edwardu Caseyu, „najfundamentalniji oblik otjelovljenog iskustva – područje snažne fuzije sebstva, prostora i vremena“ (Casey 1996 u Feld i Basso 1996: 9). Casey piše o mjestu kao neprestanom procesu. „Mjesto preuzima kvalitete vlastitih stanovnika odražavajući te kvalitete u vlastitoj konstituciji i deskripciji, izražavajući ih u svojoj pojavnosti kao događaj: mjesta ne samo da postoje, ona se događaju“ (Casey 1996: 27). Mjesta su obdarena „prikupljajućom moći“ te ih stoga nije moguće u potpunosti kategorizirati niti definirati. Prema njemu stalno smo umješteni te nema prostora i vremena izvan mjesta.

3. METODOLOŠKA POLAZIŠTA I KAZIVANJA

U istraživanju o osjećaju mjesta, ponajviše sam se koristila osjetilnom etnografijom, čija obilježja Sarah Pink razlaže u knjizi *Doing Sensory Ethnography*, u kombinaciji s virtualnom etnografijom, polazeći od autoetnografske perspektive. Kroz pisanje svog teksta isprepletem terenske uvide, virtualno vođene intervjue i teorijska promišljanja brojnih teoretičara kako bih, supostavljajući ih, na novi način promislila seoski život, mjesto, krajolik te ostale aspekte koji čine osjećaj mjesta. Ono što povezuje različite pristupe etnografiji u ovom radu, je koncept stvaranja etnografskog mjesta, koji nadilazi različite kontekste i dihotomije: istraživanje-kazivanje, svakodnevni prostor-cyber prostor, odlazak na teren-

[3] eng. *„dwelling“*

izlazak iz terena i druge. Pink podupire vršenje virtualne etnografije, kao dodatak fizičkoj angažiranosti istraživača unutar raznih konteksta.

Etnografija je prema njoj „proces stvaranja i reprezentiranja znanja (o društvu, kulturi i pojedincima), koja se temelji na osobnim iskustvima etnografa. Ona ne tvrdi da proizvodi objektivan ili istinit prikaz stvarnosti, već bi trebala nastojati ponuditi verzije iskustva stvarnosti etnografa, koje su što je moguće vjernije kontekstu, pregovaranjima i intersubjektivnostima kroz koje je znanje proizvedeno“ (Pink 2007 u Pink 2009: 8).

Takav način razmišljanja i provođenje etnografije, za polazište uzimaju multiosjetilnost iskustva, percepciju, znanje i rad. Pritom, osjetilna etnografija označava proces provođenja etnografije, koji u obzir uzima multiosjetilnost, kao sastavni dio života ljudi koji sudjeluju u istraživanju te način na koji etnografi obavljaju svoj rad. Ideja osjetilne etnografije/etnografije osjetila koju razvija temelji se na shvaćanju osjetila kao međusobno spojenih i međusobno povezanih.

„Osjetilni etnograf pokušava pristupiti području utjelovljenog, smještenog znanja i to znanje iskorištava kao osnovu za razumijevanje ljudskih percepcija, iskustava, činova i značenja, što ga kulturno i biografski pozicionira“ (Pink 2009: 47 u Bagarić 2013: 43). Autorica naglašava važnost percepcije, no umjesto da istraživanje kreće od kulturalnih modela, fokus bi morao biti na specifičnosti individualnih praksi i onog iskustvenog. Percepciju pritom treba shvatiti kao multiosjetilnu, a osjete kao kulturno definirane.

Ingold primjerice, subjekt shvaća kao „organizam-osobu koja se razvija i raste u okolišu snabdjevenim radom i prisutnošću drugih“ (2000: 4). Težnja mu je nadići dihotomiju priroda-kultura, pritom rabeći koncepte organizma i okoliša, kako bi naglasio komplementarnost i simultanost postojanja organizama-osoba unutar biogenetskih i sociokulturalnih dimenzija postojanja.

U radu sam težila iznijeti spoznaje o osjetilno-iskustvenim doživljajima mjesta, kazivačica koje povezuju iskustva života izvan gradske sredine, odnosno na selu. Koncepti mjesta i krajolika zaintrigirali su me pohađajući pojedine kolegije, koji su se osvrtali na smještenost pojedinca u određene habituse. Kasnije, prilikom pohađanja kolegija Antropologija prostora nailazim na termin osjećaj mjesta, koji pojedine teoretičarke poput Doreen Massey (1994) i Margaret Rodman (2003) sagledavaju s teorijskih stajališta kulturalne geografije i antropologije.

Rodman iznosi, kako za svakog stanovnika mjesto ima jedinstvenu zbilju, u kojoj je značenje dijeljeno s drugim ljudima i mjestima (2003: 208). Prema Massey, specifičnost mjesta proistječe iz činjenice da je svako mjesto sjedište distinktivne mješavine širih i lokalno

specifičnih društvenih odnosa, stoga pojedina mješavina može proizvesti efekte do kojih drukčije ne bi došlo (1994: 156). Obje teoretičarke slažu se u tome da su mjesta procesi, kako su ona mnogostruka i konstruirana u praksi (Rodman 2003), stoga granice nisu nužne za njihovo konceptualiziranje (Massey 1994).

3.1. Virtualna etnografija

Polazeći od navedenih teorijskih poimanja termin *sense of place*, vezala sam uz nešto osobnije, intimnije, svojstveno pojedinačnom iskustvu subjekta-tijela i taj sam pristup, s naglaskom na osjetila, u svom radu odlučila istražiti. Rad sam prvotno zamišljala kao fokusiran na jednu kazivačicu i na njen osjećaj mjesta, no htjela sam istražiti osjećaj koji nije vezan uz specifično geografsko mjesto te sam uskoro pronašla i drugu kazivačicu iz općine u kojoj obitavam. Na taj sam način, u istraživanju obuhvatila meni stran okoliš Pašca i onaj poznat u kojem obitavam. S dvije glavne kazivačice, Sanjom (27) iz Pašca i Sarom (24) iz Malog Brguda odlučila sam intenzivnije raditi, dok sam zbog dobivanja šire slike o predmetu istraživanja uključila još šestero kazivačica: Marinu (24) iz Ružića, Martinu (24) i Renatu (24) iz Brešca te Sabinu (25), Ninu (26) i Lorenu (20) iz Mučića. Sa svim sam kazivačicama, posredstvom mrežne tehnologije vodila strukturirane, dubinske intervjue s manjim pojedinačnim varijacijama, ali se metoda njihova provođenja, između glavnih i dodatnih kazivačica razlikovala. Skupina dodatnih kazivačica je za istraživanje saznala pretežno tjedan dana ili nekoliko dana ranije te nisu znale što mogu očekivati, što sam smatrala otežavajućom okolnošću za intervjuiranje. Stoga su intervjui sa Sanjom i Sarom vođeni simultano na Facebooku, dok sam preostalim kazivačicama poslala pitanja na istu društvenu mrežu ili na e-mail (Marini), na koja su one potom odgovorile s vremenskim odmakom od nekoliko dana.

Kako predmet ovog istraživanja zahtijeva senzibiliziranost i refleksiju istraživača i kazivača, pismena forma intervjua bila je prikladnija od razgovora licem-u-lice, a vremenski odmak u intervjuu dobrodošao kako bi kazivačice imale veću slobodu izražavanja uz veću kontrolu nad napisanim odgovorima. Nakon što bih dobila odgovore, u prepisci s kazivačicama razjasnila sam eventualne nejasnoće vezane uz njih te ih zamolila za eventualna dodatna objašnjenja.

Prednost virtualnog vođenja intervjua je u tome što istraživač i kazivači ne moraju napuštati svoj dom ili pak mogu odabrati okolinu koja im je najpogodnija za vođenje istog.

Kako Tse Hei-man navodi u *An Ethnography of Social Network in Cyberspace: The Facebook Phenomenon*, korisnici nastavljaju svoje izvanmrežne interakcije na Facebooku te ga tretiraju kao dodatak postojećim načinima komunikacije (Hei-man 2008: 69). U ovom istraživanju, slanje istovremenih poruka[4] na Facebooku, zamijenilo je intervjue uživo te je uz slanje sms poruka poslužio za dogovaranje intervjua. Sa sve rasprostranjenijim pristupom internetu i razvojem kompjuterskih tehnologija širok raspon alata postao je dostupan ljudima za međusobnu interakciju (Hei-man 2008: 54). Slanje istovremenih poruka dio je svakodnevnog života mlađe populacije i tretira ga se kao nužnost. Komunikacija je na taj način omogućena i kada se ljudi ne mogu naći uživo, što je dovelo do toga da pojedinci zamjeraju drugima nekorištenje istovremenih poruka, jer izostanak takvog oblika komunikacije nalaze manje prikladnim (Grinter i Palen 2002 u Hei-man 2008: 54). Iz tog sam razloga smatrala da će interakcija s Marinom biti otežana jer nema Facebook profil, no to nije bio slučaj. E-mail je formalniji način mrežno posredovane komunikacije od istovremenog dopisivanja te ga korisnici Facebooka često nalaze manje prikladnim za istovremenu komunikaciju. E-mail pak daje manje jamstvo da će nečiji odgovor stići ili da će stići uskoro, kako nije moguće pratiti aktivnost pojedinih korisnika, što je omogućeno na društvenoj mreži poput Facebooka ili s aplikacijama za slanje istovremenih poruka. Facebook je društvena mreža koja kombinira i objedinjuje veći broj alata: privatno dopisivanje, javno dijeljenje sadržaja, isticanje osobnih informacija, dijeljenje fotografija i videa, pisanje bilješki, „lajkanje“ pojedinih stranica, učlanjivanje u interesne grupe, korištenje aplikacija i igrica. Korisnici ga rabe u razne svrhe te se ovisno o osobnim preferencijama koriste pojedinačnim funkcijama. Facebook je besplatan za razliku od sms-a, koji služi za razmjenjivanje kraćih poruka putem mobilnih uređaja. Može se reći da Facebook nadilazi vremenska i prostorna ograničenja te omogućava pristupačniju društvenu interakciju među pojedincima. Može mu se pristupiti s raznih uređaja s omogućenim pristupom internetu, od računala do mobilnih uređaja. Jedna od olakotnih okolnosti vođenja *online* intervjua je ta što istraživač ne mora gubiti vrijeme na njegovo transkribiranje, već samo mora prenijeti tekst iz jednog prozora u drugi.

Za odabir tehnologije, čija se pomoć u provedbi istraživanja koristi, važno je poštivanje želja i privatnosti sudionika istraživanja. Sanja i Sara odbacile su samu pomisao na snimanje njihovih kazivanja diktafonom. Uvjerenja kako bi im to izazvalo nelagodu i onemogućilo ih u slobodnom izražavanju misli te bi se uz to da im rečenice zvuče smisleno

[4] eng. *„instant messaging“*

brinule i o tome kakav dojam njihov glas ostavlja na mene kao slušatelja snimki. Poput Sare i Sanje niti ostale kazivačice nisam morala posebno nagovarati na sudjelovanje u istraživanju, budući da se odvijalo putem Facebooka ili e-maila te im je bilo vrlo jednostavno sudjelovati u intervjuu. No usprkos tome što su imale nekoliko dana za refleksiju o pitanjima i, u idealnom scenariju da svaki dan ponešto napišu, priznale su da su na pitanja odgovarale isti dan koji bi mi slale odgovore ili bi započele odgovarati dan ranije. Neke od kazivačica bilo je potrebno podsjećati da izdvoje vremena za intervju i pošalju odgovore.

Virtualna etnografija je nov način provođenja etnografije, koja u fokus stavlja pretpostavke na kojima se etnografija temelji i odlike tehnologija koje se razmatraju (Hine 2000: 1). Christine Hine tvrdi da se etnografija ne može definirati jednom za svagda te da svaki autor koji ju pokušava definirati naglašava karakteristike svojstvene svom pristupu, što potvrđuje njenu nekonvencionalnost. Obilježje konvencionalne etnografije je razgovor licem-u-lice sa sudionicima istraživanja, a to se s virtualnom etnografijom gdje se interakcija odvija ne-ljudskim posredstvom, kroz medij tehnologije, dovodi u pitanje. No zadaća etnografa je promatranje, bilježenje i analiziranje praksi, kako bi ih prezentirao u novom svjetlu (Hine 2000: 3) korištenjem inovativnih pristupa. Komuniciranje istraživača i kazivača elektroničkim putem omogućava dogovaranje o vremenu i mjestu sastanka kako u virtualnom tako i u fizičkom svijetu.

Pojavom Web 2.0. komunikacijskih alata fokus brojnih internetskih stranica i platformi postaje interakcija s drugim korisnicima.[5] Takvim oblicima suradnje, istraživač s virtualnim pristupom vršenju etnografije može izvući mnogo potencijalne koristi. „Društveno medijske prakse i tehnologije često su dio načina na koji sudionici etnografskog istraživanja upravljaju širim, društvenim, materijalnim i tehnološkim svjetovima te su podjednako dio etnografske prakse“ (Postill i Pink 2012: 1). Procesom istraživanja navedenih svjetova i njihovim povezivanjem u etnografski narativ, dolazi do stvaranja etnografskog mjesta. Pink piše o dva pristupa razumijevanju etnografskog znanja i stvaranju istog. S jedne strane postoji tvrdnja kako je etnografsko istraživanje postalo fragmentirano- pojedine tipove znanja proučavaju specifični etnografski pristupi (Atkinson 2007 u Postill i Pink 2012: 4). Dok drugi pristup traži nove puteve k etnografskom znanju i njegovu razumijevanju, adaptirajući se novim metodama i novim tehnologijama, pritom zadržavajući refleksivnost o prirodi znanja. Virtualna etnografija bavi se mobilnošću između konteksta proizvodnje i uporabe

[5] Naglasak biva na dvosmjernoj komunikaciji koja korisnicima interneta omogućuje suradnju prilikom izrade i objavljivanja sadržaja na mreži te njihovo dijeljenje. Izvor: http://www.webopedia.com/TERM/W/Web_2_point_0.html (Posjećeno 30.8.2015.)

etnografskog znanja, između bivanja *offline* i *online*. Hine (2000) piše kako su ta polja istovremeno društveno konstruirana i društveni provodnici.

3.2. Etnografsko stvaranje mjesta i autoetnografska perspektiva

Koncept etnografskog stvaranja mjesta o kojem govori Pink objedinjuje spacijalne teorije Ingolda i Massey. „Etnografska mjesta nisu ograđeni lokaliteti (iako fizički lokaliteti mogu biti njihov dio ili povezani s njima) već zbirke stvari koje postaju isprepletene“ (Pink 2009 u Postill i Pink 2012: 6). Etnograf je taj koji proizvodi znanje i kreira elemente vlastitog istraživačkog okoliša ili etnografsko mjesto, prelazeći virtualne i/ili stvarne kontekste. S novim praksama i metodama rada dolazi do promjena u poimanju etnografskog istraživanja. Hammersley i Atkinson pišu kako „istraživač ne može pobjeći implikacijama roda; pozicija bezrodne neutralnosti ne može biti postignuta“ (2007: 73). Vraćajući se na svoje istraživanje, bitno je napomenuti da iako nije rodno ujednačeno te izostaju kazivači muškog roda, ta isključivost nije intencionalna. Namjera mi nije bila sagledati isključivo žensku perspektivu razmatranja mjesta, već se ovdje radi o istraživačkoj pristranosti i prikladnosti da u istraživanje uključim generacijski bliske poznanice i prijateljice s kojima održavam interakciju u svakodnevnom životu i koje dugi niz godina poznajem. Traženje muških kazivača kako bih to nastojala ujednačiti smatram suvišnim i držim da bi kazivanja s tom intencijom bila kontraproduktivna; izostala bi bliskost prethodnih kazivanja te bi takva ujednačujuća kazivanja na određeni način bila iskonstruirana i izvještačena. No, nužno je napisati kako je ovo istraživanje o osjećaju mjesta rodno određeno.

Hine navodi kako osobne karakteristike etnografa imaju utjecaj na ono što vidi te da se one konstruiraju u odnosu sa subjektima etnografije (Hine 2000: 12). Kao istraživač, osvijestila sam generacijsku bliskost s kazivačicama te dijeljenje skupova značenja i življenih iskustava mjesta i krajolika, koji propitkuju moju poziciju kao isključivo istraživačku. U autoantropološkom projektu istraživač i kazivač dijele veliki zajednički fond znanja, koncepcija i iskustava te se ukida „prostorna i kognitivna udaljenost između onih koje istražujemo i nas kao istraživača“ (Gulin Zrnić 2006a: 81). Sve kazivačice osim Sanje dolaze iz općine Matulji u kojoj i ja obitavam stoga je ovaj rad u velikoj mjeri autoetnografija, u kojoj se stapaju istraživački i autobiografski diskurs. Kazivačice i mene povezuje iskustvo života u naseljima izvan gradske sredine, kao i potreba da prema njoj težimo radi obrazovanja, zaposlenja i otvaranja novih životnih mogućnosti.

Valentina Gulin Zrnić u tekstu *Domaće, vlastito i osobno: autokulturna defamilijarizacija* piše o svom istraživanju urbane sredine, pri kojem izostaje ono što se smatra klasičnom metodološkom paradigmom unutar antropologije i etnologije- „odvojenost istraživane zajednice i terenskog rada od istraživačeva doma i akademske zajednice“ (Gulin Zrnić 2006a: 73). Izostanak prostorne razdaljine među tim sastavnicama i njihovo odvijanje u istodobnosti dovodi do javljanja problematike iskoračivanja iz terena. Ovdje želim povući paralelu sa svojim istraživanjem koje također istražuje neposrednu okolinu mene kao istraživača/kazivača ruralnih, brdskih područja ili preciznije, osjetilno-iskustvenu dimenziju naselja u mojoj okolini. Istraživanje dijeljenog fizičkog okoliša od mene je zahtijevalo da na drugačiji način doživljavam ono što mi poznanice i prijateljice iznesu o aspektima praksi koje su prisutne i u mom životu, a u koje mi uvid pruža i vlastito otjelovljeno znanje. Drugačiji uvid u proučavano podrazumijeva zadržavanje istraživačke distance, kako se ne bih poistovjetila s onim što mi one iznose o sebi te tako njihova iskustva svela na svoja i obrnuto. Spominjući *autokulturnu defamilijarizaciju* autorica piše o nužnosti istraživačeva otklona i distance kao kognitivnog, ne više prostornog čina. Zbog dvostrukosti pozicije istraživača/kazivača naglašava napor koncentriranja na istraživačku, kritičko-analitičku stranu prilikom interpretiranja rada koji zahtijeva otklon. Usprkos potrebi za distanciranjem istraživač ne može izbjeći vlastito životno iskustvo. Kao dva ključna postupka autoantropologije autorica navodi „otklon od vlastitoga“ i „inkorporiranje osobnoga u istraživačko“ (Gulin Zrnić 2006a: 87). Prefiks „auto“ prilikom definiranja autoantropologije ona vezuje uz tri aspekta. Uz autorefleksivnost unutar antropologije, potom na vlastito-referiranje na istraživanje vlastite kulture unutar šireg dijeljenog kulturnog konteksta te osobno- propitivanje biografskih iskustava i njihovu reevaluaciju prilikom istraživanja.

3.3. Osjetilna etnografija

Kazivanja sa Sanjom i Sarom uključivala su kolaborativne metode osjetilne etnografije. Od iznimne važnosti za istraživanje je da ono bude aktivan, dvosmjeran proces razmjene misli između mene kao istraživača i kazivačica te aktivno sudjelovanje u smještajnim praksama, tjelesno i refleksivno. Pink koristi termin *osjećanje sa sudjelovanjem*[6] koji se odnosi na uključivanje u svakodnevne životne prakse kretnji ili mobilnosti kazivača te

[6] eng. *„participant sensing“*

bivanje u dijeljenom fizičkom okolišu (2009: 67). No, kako je moja pozicija istraživačka/kazivačka te kako s većinom kazivačica dijelim zajednički fizički okoliš, za istraživanje nije nužno da zajednički sudjelujem u smještajnim praksama s kazivačicama. Šetnje krajolikom u koje sam sama odlazila predvečerjima, za vrijeme trajanja istraživanja, pri kojima sam kontemplirala o svojoj pozicioniranosti u krajoliku i kretala se njime, također su aktivno sudjelovanje u jednoj od smještajnoj praksi, no nisu terenski rad.

Moj terenski rad uključivao je zajedničku šetnju, kao sudjelovanje u jednoj od smještajnih praksi kazivačica, onako kako je to prvotno zamislila Sarah Pink. Ruta šetnji nije bila prethodno određena, već su me kazivačice povele putevima kojima inače šetaju u slobodno vrijeme. Prilikom šetnji vodile smo otvorene razgovore koji nisu bili strukturirani, a koje sam ja nastojala što detaljnije pismeno zabilježiti. Plan šetnji bio je posjetiti mjesta kojima se dvije kazivačice šetaju te bi one prilikom šetnje iznosile svoja iskustva, sjećanja i imaginacije ili bi mi barem dale naslutiti neka od njih pa bi u kasnijim intervjuima iznosile više. Kazivačice su bile pozvane da fotografiraju prizore koje u šetnji pronađu zanimljivima i važnima za vlastiti osjećaj mjesta. Sa Sanjom i Sarom kasnije sam vodila dubinske intervjue putem društvene mreže Facebook, prilikom kojih sam im postavljala izravna pitanja o mjestu, prirodi, krajoliku i putovanju. Kazivačice su komentirale fotografije koje su fotografirale prilikom zajedničke šetnje ili na nekoj prijašnjoj (Sanja) te su se na njih referirale u razgovoru. S ostalim kazivačicama vodila sam intervjue putem društvene mreže ili e-maila (Marina) te su ti intervjui bili strukturirani.

Tijekom prvih šetnji sa Sanjom i Sarom nastojala sam ne postavljati im izravna pitanja o krajoliku kako ne bi iznijela ni jedno od istraživačkih pitanja rada niti koristiti termine koje one nisu prethodno same upotrijebile. Iznimka je bilo pitanje o tome na što ih izraz osjećaj mjesta asocira, za koje sam držala da ne može značajnije utjecati na ono što mi one prilikom šetnje imaju za reći. Nastojala sam se minimalno upletati zadržavajući istraživačku distancu, pokušavajući ne nametati svoje stavove i načine konstruiranja znanja iskustvima kazivačica. Pink piše kako se resituiramo i nanovo izgrađujemo u odnosu na druge ljude s kojima smo u interakciji (2009: 55). Proučavanje osjetila kazivača dio je metodologije osjetilnog pristupa kojim istraživač teži shvatiti nečija iskustva, vrijednosti, identitete i načine života. Kao točku usporedbe istraživač treba upotrijebiti vlastite osjetilne reakcije i kategorije, no kada je odijeljenost pozicije istraživača i pozicije kazivača zamagljena to dodatno komplicira istraživački proces. Tome je moguće doskočiti pokušajem balansa između autoantropoloških postupaka inkorporiranja osobnoga u istraživačko i otklona od vlastitoga o čemu piše Gulin Zrnić. Istraživanje zahtjeva refleksivnost, misaonost i samosvijest istraživača, stoga analiza

terenskog rada mora biti situirana u kontekst njegove proizvodnje. Kasnijim povratkom razgovorima uživo i ponovnim uključivanjem u smještajne prakse kazivačica naši su razgovori bili izravniji i bavili su se razjašnjavanjem značenja prethodnih šetnji te praksama kretanja gradom. Ponovnim vraćanjem osjetilnom modusu istraživanja htjela sam rasvijetliti ono što je u istraživanju ostalo nejasno i do čega nisam mogla doprijeti isključivo putem Sanjinih i Sarinih impresija o mjestu te simultanih, virtualno vođenih intervjua koje smo vodile (a takva tendencija je neko vrijeme postojala).

3.4. Etnografija pojedinačnog

Prilikom bilježenja iskustava kazivačica i interpretacije provedenih intervjua u obzir sam uzela strategiju etnografije pojedinačnog, koja teži povratku ljudskosti u etnografsko pisanje. Etnografija pojedinačnog „bližim fokusiranjem na pojedince i njihove izmjenjujuće odnose“ teži narušiti „najproblematičnije konotacije kulture: homogenost, koherentnost i bezvremenost“ (Abu-Lughod 1991: 154). Lila Abu-Lughod u tekstu *Writing Against Culture* predlaže strategiju pisanja kojom bi se dokinule hijerarhizacija, koja nastaje tretiranjem kazivača kao objekta te generalizacija koja briše moguće razlike među pripadnicima kazivačkih skupina. Ukazivanjem „na stvarne okolnosti i detaljne ispovijesti pojedinaca i njihovih izmjenjujuće odnose, do izražaja dolazi njihova važnost za konstituciju iskustva“ (Abu-Lughod 1991: 153). Ova etnografska strategija slijedi drugačije konvencije pisanja, koje odbijaju generaliziranje i stavljanje u autoritarnu poziciju, čime se sudionici istraživanja prestaju tretirati kao objekti i postaju ravnopravni istraživaču.

3.5. Naglašena etnografija

Michael Humphreys i Tony Watson u *Ethnographic Practices: From „Writing-up Ethnographic Research“ To „Writing Ethnography*“ navode četiri idealna tipa formi etnografskog pisanja; jednostavnu etnografiju, naglašenu etnografiju, polu-fikcijsku etnografiju te fikcijsku etnografiju.[7] Za etnografsko pisanje u dijelu rada gdje iznosim zapise šetnji sa Sarom i Sanjom najprikladnija je bila forma naglašene etnografije, koja rabi tehnike

[7] eng. *„plain ethnography“, „enhanced etnography“, „semi-fictionalised ethnography“, „fictionalised etnography“*

fikcijskog spisateljstva, ali je bliska stvarnim događajima koliko to pamćenje istraživača i bilješke s terena dopuštaju. Autori navode kako cilj ovog tipa pisanja nije samo opisati određeni događaj, već privući čitatelja i zaintrigirati ga da pročita upravo ovaj određeni rad među mnogim drugim etnografskim istraživanjima, koji se neprestance objavljuju. Ono što bi čitatelja trebalo potaknuti na daljnje čitanje je uporaba jezičnih figura poput „doimalo se“, opisa pojedinih prizora, javljanje autora kao lika u narativu, uporaba direktnih dijaloga, opisivanje tjelesnih reakcija sudionika kako bi se iznijele njihove emocije te pridavanje pozornosti različitim perspektivama i pričama sudionika (Humphreys i Watson 2009: 43, 48).

3.6. Sarino kazivanje

Kazivačicu Saru (24) poznajem od osnovne škole, koju smo zajedno pohađale. Povremeno bismo se čule putem Facebooka ili vidjele putujući u istom autobusu te sam je u jednom od razgovora zamolila za sudjelovanje u istraživanju o osjećaju mjesta. Iznijela sam aspekte koje želim istražiti te metodologiju koja zahtijeva šetnju krajolikom, na što je ona pristala. Prije samog susreta, nekoliko puta smo na Facebooku vodile prepisku, kojom smo konkretizirale vrijeme i mjesto susreta te kako bih joj pojasnila detalje vezane uz istraživanje u kojem će sudjelovati.

Sa Sarom sam se dogovorila da se jednog nedjeljnog popodneva u ožujku, nađemo pred osnovnom školom u Brešcima i da se, poslušavši njen prijedlog, krenemo šetati „od Brežac prema Škalniškemu“. Škalniški je mali zaseok do kojeg se može doći dvjema neasfaltiranim cestama i ono je od mjesta Brešca udaljeno dva kilometra. Sara od svoje šeste godine živi u selu Mali Brgud i kada smo prethodno razgovarale o šetnji i kazivanju, pretpostavljala sam da ćemo se šetati mjestom u kojem živi. No, kada sam ju dan prije sms-om kontaktirala vezano uz mjesto susreta i šetnju, predložila je susjedno selo Brešca. To me iznenadilo, no kako tema istraživanja nije geografski određeno mjesto, njen prijedlog sam radoznalo prihvatila.

3.6.1. Na putu za Škalniški

Sari sam pojasnila kako razgovor neće biti strukturiran i da me zanimaju njena razmišljanja o krajoliku, mjestu te nekim pojedinostima i detaljima koje nađe značajnima za kazivanje. Razgovor isprva nije tekao skroz opušteno te je bio popraćen nelagodom i smijuljenjem s obje strane. Kada smo nakon dvjestotinjak metara hodanja Brešcima odmakle od osnovne škole te obližnjih kuća, skrenule smo na put za koji sam oduvijek smatrala da vodi samo do dvorišta jedne od kuća. Međutim, prošle smo dvorište navedene kuće, pokraj koje se put nastavljao dalje u šumu, u smjeru sela Škalniški.

Na moje pitanje koliko često šeta tim putem, odgovorila je kako odlazi u šetnju dva-tri puta mjesečno, a to najviše čini u proljeće. Potom je nastavila pripovijedati o automobilskoj buci koja je, premda automobile nismo vidjele, dopirala s autoceste Rupa-Rijeka koja prolazi u blizini. Naglasila je kako bi bilo puno bolje da se zvuk prolaženja automobila ne čuje, kao i da autocestu nisu napravili. Izgradnjom autoceste mnogi su brežuljci, šumski putovi i njive koje su ljudi desetljećima obrađivali sravnati sa zemljom. Više od prolaženja automobila „voljela bih da se čuje cvrkut ptica ili da se niš' ne čuje“, da sluša „artikuliraniji zvuk, dok su auti više šum i buka“ od kojih zazire.

Prolazeći (meni nepoznatim) šumskim putem, između dvaju kamenih suhozida, koji ograđuju njive s naše lijeve i desne strane, kazivačica spominje kako nekad nastoji zamisliti koliko je ljudi gradilo te zidove i kako je sigurno trebalo mnogo vremena da se oni sagrade. Nadodaje, kako ti „zidovi predstavljaju duh ljudi koji su ih sagradili i oni nas povezuju“ s njima. „Dodirna su točka između nas koji smo sad živi i onih koji su tu bili prije nas, a više ih nema.“ Sara je bila više zamišljena, nego razgovorljiva te je u šetnji šumskim putem iznosila impresije koje su joj se javljale, više nego li je izražavala vlastite osjećaje.

Prolazeći pokraj jednog stabla, spomenula je kako ga inače primjećuje i kako ga nalazi lijepim te smo po opalom lišću ustvrdile da se radi o hrastu. Estetski joj je lijepa i „kućica koja služi za oruđe pri okopavanju njive“, do koje u zajedničkoj šetnji nismo uspjele doći. Upitala sam ju smeta li joj nešto, u smislu da joj nije estetski lijepo pa je navela crnu cijev za vodu u blizini kućice za odlaganje oruđa, koja joj izgleda „k'o neka crna zmijurina.“

Na izravno pitanje kako se osjeća dok se šeta odgovara kako se osjeća smireno. „Najčešće ne razmišljam previše o krajoliku nego vrtim svoje brige po glavi. Nekad me šetnja navodi na razmišljanje o prolaznosti života.“ Te nadodaje: „Kad se šećem kroz prirodu osjećam se više povezana sa životom. Imam osjećaj i da su drva kuda se šećem živa.“

Šetati prirodom sama „nije k'o u gradu. Možeš biti ono što jesi. Ne moraš pazit' na gluposti. Ni na jednoj strani na koju gledaš nemaš osjećaj da te netko prosuđuje ili promatra.“ Sara je prethodno polasku u osnovnu školu živjela u Rijeci, na Vežici, a kasnije kada je krenula na glazbenu akademiju živjela je u Trstu. Usprkos periodima života u gradu tvrdi da ne može predugo biti u gradu, jer je „sve beton i nema nikakvoga stabla.“ Na pitanje što je s gradskim parkovima odgovara: „Ono mi je preumjetno. Previše (je) ljudske intervencije. Kontrolirano (je). Lažno. Tamo je priroda sputana.“ Nadodaje kako parkovi izgledaju uredno i organizirano, no da „prirodnije izgledaju zidovi koji ograđuju njive.“ „Više je drva, sve je zarašćeno i neuređeno“ što za nju nosi veću vrijednost. U kazivanju navodi kako se inače „uopće“ ne šeće po svom selu, osim kad je primorana putovati autobusom, pješačiti na autobusnu stanicu te se s nje vraćati kući. „Ne osjećam se ugodno.“ Neugodu joj stvaraju susjedi koji proviruju kroz prozor.

U međuvremenu kazivačica i ja bivamo ometene prolaskom triju šetačica s kojima smo se međusobno pozdravile i kojima je bilo neobično što ja držim bilježnicu u ruci. Sa Sarom izmjenjujem par kraćih komentara i kolutanja očima, nakon čega ona nastavlja razgovor, govoreći o susjedi zbog koje ne voli izlaziti iz kuće, a koja je razvila „taktike promatranja drugih ljudi“ kako bi motrila i prisluškivala sumještane. Ovi momenti nisu od izravne važnosti za istraživanje osjećaja mjesta, ali ukazuju na lažnu i prinudnu bliskost koja se razvija među ljudima u malim sredinama, koji njome održavaju svojevrsnu kontrolu nad njima stranim situacijama bilo da se radi o motrenju susjeda ili pozdravljanju prolaznika.

Nakon kraće stanke, koja je nastupila zbog mojeg bilježenja pojedinosti razgovora, nastavljamo sa šetnjom i kazivanje zadobiva jednu drugačiju, mitološko sugestivniju dimenziju. Christopher Tilley tvrdi kako „kretanjem kroz krajolik nešto stalno izmiče, a nešto se stalno dobiva u relacijskom taktilnom svijetu impresija, znakova prizora, mirisa i fizičkih senzacija“ (1994: 31). Prilikom kretanja šumskim putem doimalo se kako je upravo krajolik taj koji meni izmiče, premda sam znala u kojem se smjeru krećemo i kojim smo mjestima okružene. Tilley piše kako intenzitet doživljaja mjesta povećava nakon više posjeta njegovim lokalitetima. Nadodaje kako opservacija zahtijeva vremena i osjećaj za neko mjesto (Tilley 1994: 75) što je s moje strane izostalo. Prvi put sam šetala tim putem te otuđujući osjećaj susreta s novim lokacijama, s moje strane nije mogao biti nadvladan. Otvorenost ka svijetu uvijek je popraćena osjećajem ranjivosti kada pojedinac osvijesti otuđenost od okoline koja mu se doima stranom (Ingold 2006 u Lund i Willson 2010: 101). Moja se ranjivost sastojala u tome što nisam znala na što bih obratila pozornost, osim da bih se morala nastaviti kretati uz kazivačicu šumskim putem.

Dok šeće sama, Sara se „nikada“ ne osjeća kao da je sama „ali ne u negativnom smislu“. Prilikom šetnje nije usamljena. Spominje knjigu o vilama, patuljcima i šumskim stvorenjima koju je čitala i nadodaje „zanimljivo bi bilo da to stvarno postoji“. Ne zamišlja da oni postoje prilikom šetnji, ali ponekad joj se neki kamen ili izgled kore drveta učini kao nečije lice te su to možda „bića zarobljena u kamenju koja žive kad nema nikoga“. Spominje i knjigu „Što biljka zna“ u kojoj je čitala o tome kako je „cijeli biljni svijet živ“ i osjeća te o komunikaciji dvaju stabala kad jedno od njih napadne insekt. „Ako insekt napadne drvo, list ispušta kemikalije, a drugo drvo to percipira.“ Taj određeni insekt ne odlazi kasnije više na stablo te vrste, ali priznaje kako to nije isto kao komunikacija među ljudima.

Kada je prilikom našeg uspinjanja uzvišenim dijelom puteljka zapuhao vjetar, prisjetila se jedne izreke Claudea Debussyja koju je parafrazirala: „nikad ne slušaj savjete drugih ljudi, nego poslušaj ono što ti vjetar govori. I Indijanci su slušali vjetar. Ali ja... meni nikad niš' vjetar ne govori.“ Upitala sam ju misli li da priroda ljudima odašilje poruke, na što je odgovorila da šetajući pokušava doći do odgovora na to imaju li priroda i glazba svojstva po sebi ili im ljudi pridaju određeno značenje, kao i važnost nekoj informaciji odnosno vlastitoj interpretaciji. „Više volim mislit' da priroda ima ta svojstva“. Uspoređuje prirodu i glazbu, jer se potonjom bavi. Svira flautu i predaje taj predmet u dvjema osnovnim školama.

U početku šetnje pomišljala je kako neće imati što za reći, no to se hodajući krajolikom promijenilo, kako joj se krajolik otkrivao, a jedno određeno stablo joj se učinilo „k'o tijelo zarobljeno u pokretu“. Kako se s naše lijeve strane prostirala ogromna livada upitala sam ju skrene li ikad sa šumskog puteljka na nju. Odgovorila je kako joj ponekad dođe želja da skrene, ali nikada ne ode „jer na proljeće (ondje) bude dosta ušiju“. To mi se učinilo kao izlika, stoga što bi odlazak na livadu predstavljao odstupanje od njene uobičajene prakse. Želeći mi sugerirati čemu bi čovjek morao težiti Sara izgovara: „Šetnja prirodom (je) kao životna lekcija; stablo raste iz blata prema gore- u visinu.“ Što je blisko simbolici kretanja putem kao kretanjem kroz život; ako se kretanje shvati kao sinonim rastu.

Do zaseoka Škaliniško nismo stigle, jer u našoj šetnji zbog brojnih stanki i zastajkivanja prilikom hodanja, koje su meni zbog bilježenja bile potrebne, nismo daleko odmakle. No, kako piše Lund šetnja je „neprekidno tjelesno kretanje koje kombinira različite pravce i različite brzine uključujući prekide i stanke koje čine stalno mijenjajući, ali neprekidan ritam hodanja“ (Lund 2005 u Lund i Willson 2010: 97). Zapis kazivanja stoga nema podrobnijih opisa mjesta kojima prolazimo, kako mi okruženje zbog svoje stranosti nije zaokupljalo pažnju. Kazivačica je iznosila svoje impresije, no na putu nije bilo nekih specifičnih lokaliteta ili označenih mjesta koje bi mu davale posebnost. Sunce je polako

počelo zapadati te smo obje osjetile „kako je zahladilo“, kada se prethodno javio povjetarac. Odlučile smo se vratiti do Osnovne škole Drage Gervaisa vraćajući se putem kojim smo došle.

Slika 1.

Jedan od suhozida koji za Saru predstavlja poveznicu s duhom ljudi koji su ga sagradili.

3.6.2. Povratak na Brešca

Shvatila sam kako niti ne znamo kuda smo se šetale, jesmo li se šetale Brešcima niti potpada li taj šumski put, kojem ne znamo ime, pod to selo. Do Škaliniškog nismo stigle niti nam je to bio cilj. Na povratku sam je nastavila propitkivati o pojedinim temama i bilježiti njene odgovore. Kada smo stigle do osnovne škole, odlučile smo nakratko sjesti na betonski dio uz dugi niz prozora, smještenih uz stepenice na bočnoj strani zgrade, koji gledaju na školsku dvoranu. Promatrajući dvoranu Sara se prisjetila pojedinih dogodovština sa satova tjelesnog, dok sam se ja istih jedva sjećala.

Asocijacije koje vezuje uz selo Brešca su prvenstveno djetinjstvo i osnovnoškolsko obrazovanje. Navodi kako je u njemu proživjela cijeli spektar raspoloženja od kojih se najviše

sjeća sretnih raspoloženja i smiješnih događaja. Prisjetila se i Neve, „živopisne starice prodornoga glasa“ koja se često ljutila na školarce, a koja je preminula prije nekoliko godina. Osjećaj mjesta vezuje uz odvojene pravce razmišljanja: „kako se osjećaš u nekom mjestu, koji osjećaj ti to mjesto daje ili prouzrokuje“ i/ili „da ti osjećaš mjesto (ne naselje, nego prostor) na neki način. Tako dobro poznaš to mjesto, povezan si s njim na različite načine (i sjećanjima)“. Mjesto u pogledu prostora po njenom je mišljenju moguće upoznati „na način da jednostavno postojiš tamo, na tom mjestu si prisutan i mislima, a ne da se u glavi isključiš“.

U nekoliko smo se navrata tijekom kazivanja dotakle Kala, fenomena u prirodi gdje se na nepropusnom tlu nakuplja kišnica. Takva nakupina vode uobičajena je u krškim područjima, a jedna postoji u Malom Brgudu, mjestu u kojem ona stanuje te je ograđena kamenim blokovima. Sara se prisjetila uspomena iz djetinjstva, kada je ondje odlazila s prijateljicama i pretvarala se da su stijene nad Kalom palača ili dvorac na stijenama. Nekada je Kal ljudima služio kao izvor pitke vode, pripovijeda kazivačica, a sada su već godinama ondje žabe i zlatne ribice. Premda joj se nikad ništa loše nije dogodilo na Kalu i voli ondje odlaziti, priznaje da razmišljanja o njemu razvijaju nelagodu i strah u njoj te ponekad zbog njega ima noćne more i grozne osjećaje koje ne može racionalno objasniti.

3.6.3. Kraj šetnje i osobni uvid

Šetnju smo privele kraju obilaskom stepenica uz osnovnu školu u Brešcima. Uspele smo se na cestu i prošle pokraj školskog igrališta, na kojem je bila nekolicina nama nepoznatih tinejdžera. Tinejdžeri nisu osjećali potrebu pozdraviti nas, što je Sara primijetila komentiravši pritom kako ne znaju ni pozdraviti, premda smo u šetnji šumskim putem uvidjele koliko je takvo pozdravljanje neznanaca isprazno i služi nadilaženju nelagode. Još smo malo pješačile uzbrdo, da bi stigle do crkve gdje smo nakratko zastale, kako bi s vidikovca promotrile Brešca koja su se prostirala u podnožju. Rastale smo se pred crkvom na tom malom brdu ponad igrališta, gdje je sunce već bilo zapalo za brežuljke na obzoru. Kako bi ukazali na distinkciju između koncepta mjesta i krajolika autori Lund i Benediktsson (2010: 7) predlažu koncept obzora. Obzor je linija koja dijeli zemlju od neba i ona potiče čovjeka da mijenja vlastitu percepciju okoline, postepeno šireći raspon svog vidnog polja. Slijedom toga mjesto bi bilo neposredno okruženje- Brešca, a krajolik sve što vidno polje mene i kazivačice obuhvaća. No takva distinkcija vrijedi samo onda kada se mjesto striktno poima kao naselje,

ili u ovom slučaju kao selo s određenim teritorijalnim granicama. No termin mjesto za različite pojedince ima različita značenja; on može označavati lokaciju, naselje ili prostor koji fluktuira ovisno o raznim čimbenicima.

Sara se stepenicama krenula spuštati prema cesti, kako bi se uputila u smjeru Malog Brguda, a ja sam krenula u Mučiće, cestom koja prolazi pokraj seoskog groblja i sječe autocestu. Trebala sam izaći iz Brešca i propješačiti do sljedećeg sela- Permani, kako bih došla u Mučiće nadomak svojoj kući. Premda sam prolazila pokraj tabli s nazivima mjesta, kako su se lokacije nizale jedna za drugom primijetila sam svojevrsnu istovjetnost. Opisala bih to kao istovjetnost osjećaja bliskosti s krajolikom koji u sebi sadržava brojne lokacije. Lokacije poput puste autobusne stanice u Permanima, pokraj koje se nalazi spomenik palim borcima u Drugom svjetskom ratu, iza koje se uzdiže glavna cesta s kamenim branicima pa autosalon Hyundai, sve nose neka osobna sjećanja. Možda bih pažljivijim motrenjem pojedinih lokacija otkrila detalje koje prije nikad nisam vidjela te bi to moglo potaknuti i neke osjećaje stranog i nelagode. Uviđam kako navedene pojedinačne lokacije ne bude intenzivnije osjećaje u meni, već osjećam familijarnost prema njima kao cjelini ili kao dijelovima cjeline krajolika. Lund i Willson iznose da kada je okruženje kojim se šetač kreće mapirano emocijama ono blisko i daleko počinju se stapati sa hodanjem kao čulnim i tjelesnim činom te tako ono daleko postaje bliskim, a ono što je u blizini može se činiti dalekim ili odsutnim (2010: 99). Premda šetnja uključuje stalnu svjesnost o onome što je meni kao šetaču blisko i daleko, to se prilikom kretanja mijenja, no pojedine lokalitete ne bih okarakterizirala kao odsutne već kao otuđujuće. Ono što se počinje činiti odsutnim su proživljena iskustva koja sve slabije počinju podupirati sadašnju stvarnost fizičkog okoliša. Kući stižem umorna, no javlja se i osjećaj olakšanja. Olakšanja jer ću se nakon sati hodanja moći odmoriti, pri čemu se u mislima vraćam na šetnju proteklog popodneva promatrajući hrapavu grančicu koju nosim u ruci.

Tilley piše kako „umjetnost razumijevanja mjesta, kretanja i krajolika mora fundamentalno biti narativno razumijevanje, koje uključuje oprisustvljivanje prijašnjih iskustava u sadašnjim kontekstima“ (1994: 31). Popodnevna šetnja i razgovor sa Sarom prizvali su u meni brojna sjećanja iz djetinjstva, koja su postajala sve jača kako smo se s nepoznatog šumskog puteljka vratile do zgrade osnovne škole, da bi potom obišle igralište i crkvu, nakon čega sam krenula kući putem kojim bih se najčešće znala vraćati kući iz škole. Sva ta sjećanja na određeni period mojeg života, pružaju mi mogućnost da ih preslagujem i u sebi razumijevam na određeni način, koji ovisi o tome u kojem se stadiju života u trenutku šetnje i/ili prisjećanja nalazim. Određena sentimentalnost se kod mene javila kada se u

razgovoru Sara prisjetila svojih uspomena iz djetinjstva te sam se ja prisjetila vlastitih. Prilikom njenog kazivanja, primijetila sam kako nam se doživljaji pojedinih događaja kojima smo obje svjedočile razilaze. Ona je bila uzbuđena prepričavajući anegdotu koja je uključivala dvoje naših vršnjaka iz razreda, dok sam ja bila gotovo ravnodušna prisjetivši je se. To ukazuje na to da je pamćenje pojedinca jedinstveno i selektivno te da ovisi o brojnim faktorima, od kojih je jedan- emocija koju je pojedini događaj pri svojoj pojavi izazvao te njen intenzitet. Moja sentimentalnost porasla je pri odlasku kući, prolaskom kraj groblja na kojem su pokopani bliski članovi moje obitelji. Nakratko se javila misao o tome kako je neobično da groblje gleda na autocestu i kako je okoliš oko autoceste opustošen. Ljudi koji putuju automobilima možda pomišljaju kako se groblje nalazi usred ničega, možda ga niti ne primjećuju te vrlo vjerojatno ne znaju naziv mjesta u kojem se ono nalazi, što kod mene izaziva blagu tjeskobu. Sjećanje na ljude i događaje ono je što odjeljuje neko mjesto od njegova okruženja i daje mu posebno značenje piše Tilley (1994: 57). Osjećala sam tjeskobu stoga što su krajolik u koji sam smještena i lokacije koje se u njemu nalaze i za mene nose posebno značenje, znane malom broju ljudi. Javila se i nostalgija, zbog čije sam pojave otrgnula malu osušenu grančicu, koju sam čvrsto držala u dlanu desne ruke sve dok nisam stigla kući. Grančicu sam odložila na ormarić u hodniku i nastojala više ne razmišljati o njoj kako bih se odmaknula od sjete koja se javlja ruminacijom.

3.6.4. Susret u rujnu

Bio je četvrtak, oko 16 sati, kada sam se nakon pet mjeseci ponovno našla sa Sarom pred crkvom u Brešcima. Puhao je vjetar, a mi smo sjedile na jednoj od kamenih klupica pred crkvom, gdje smo se nakon šetnje prema Škalniškom prošli puta bile razdvojile. Razgovor je tekao mnogo opuštenije, sada kada sam u završnoj fazi istraživanja htjela potkrijepiti ili odbaciti vlastite tvrdnje do kojih su me doveli virtualno vođeni intervjui. Naša joj je zajednička šetnja, kazala je, prošli put bila stresna i neugodna, stoga što je tada morala iznositi svoje misli i impresije. Osjećala se pomalo neugodno jer je ona brbljala, a ja sam zapisivala njene misli uz minimalne intervencije, te dodaje „nije to (bila) neka komunikacija“. Smatra da je prilikom naše zajedničke šetnje doživjela osjećaj mjesta, u smislu osjećaja pripadnosti i povezanosti s prirodom. No ne radi se o osjećaju koji ju svjesno napušta i neobično joj je reći da ga je prilikom šetnje doživjela, jer ga je i prethodno osjećala.

Prilikom ponovnog susreta uvidjela sam kako razmišljanja iznesena licem u lice imaju veću težinu od stavova napisanih *online*. Rečenice, usprkos isprekidanosti, izgovarali su naši glasovi, lica su imala sebi svojstvenu mimiku prikladnu situaciji te se konverzacija odvijala dvosmjerno, između dviju utjelovljenih osoba. Razgovor nije bio striktno vezan uz istraživanje, spominjale smo detalje iz osobnih života, aktualne događaje, svakodnevne preokupacije i brige. Sara je spomenula kako više ne radi u dvjema školama, već u jednoj pa samo dva puta tjedno odlazi na posao. Nije se doimala zabrinutom radi toga i činilo se kao da joj odgovara što će sada imati nešto više slobodnog vremena.

Nakon kratkog razgovora uputile smo se na autobusnu stanicu u Brešcima kako bi autobusom otišle u Rijeku. Na stanici smo pozdravile starijeg čovjeka kojeg obje poznajemo kao mjesnog grobara i nastavile stajati na pristojnoj udaljenosti od njega. Vrijeme do dolaska autobusa kratile smo čavrljajući o nedavnim susretima s prijateljicama i poznanicima. Ukrcavši se u autobus, u kojem je bila samo nekolicina putnika, sjele smo u njegov stražnji dio. Brujanje motora bilo je nesnosno te je razgovor između mene i Sare bio otežan. Vrlo brzo, ustaljenost vožnje, narušena je naprasnim zaustavljanjem autobusa, jer se vozač nije na vrijeme sjetio stati na stanici na kojoj je čekala neka starija putnica. U vožnji se nešto kasnije osjetio smrad paljevine, moguće da su u pitanju bile gume ili kočnice, no to kod nas nije izazvalo veću zabrinutost, već nam je bilo šaljivo.

Temeljna razlika između vožnje prigradskim i gradskim autobusom je atmosfera, kaže Sara. „Ako se češće voziš prigradskim autobusom već znaš iz viđenja sve ljude. Započinješ razgovore s poznanicima; znaš već koga očekivat' na primjer na stanici u Matuljima. U gradskom su svi neznanci.“ Mirisi koje zna osjetiti u vožnji autobusom su raznovrsni; „smrad znoja, pretjerani miris jeftinog parfema, lijep miris parfema, miris ručka“. Navodi primjer djece koja se ukrcavaju na prigradski autobus oko 13 sati, pa mirišu po gulašu. Mirise ribe i kave osjeti rjeđe, jer se ne vozi linijama kada se oni mogu osjetiti (između 9 i 13 sati na povratku iz grada), no tvrdi da su oni češći u gradskim autobusima i na liniji 32 prema Opatiji.

U gradu se autobus zaustavlja na improviziranoj stanici na Žabici, jer se nešto dalje odvijaju radovi zbog izmjene instalacija i obnove asfalta. Preskačemo mali uređeni vrt te se pločnikom nastavljamo kretati uz rivu. U naše perceptivno polje ulaze i izmjenjuju se: razrovana cesta na kojoj nema radnika, parkiralište na gatu, razni kafići, botel privezan uz more, bučna i neprepoznatljiva komercijalna glazba koja dopire iz nekog objekta na Korzu, posivjela reklama na fasadi robne kuće, luksuzna jahta stranih registracija, semafori, zatvoreni štandovi na placi. Sara primjećuje kako „grad pruža više (osjetilnih) podražaja.“ Prilikom šetnje u gradu „primjećuješ stvari izvan sebe i svoju vanjštinu, dok u prirodi postaješ više

svjestan stvari iznutra“. Šetnja gradom zahtijeva veću pozornost i oprez prilikom samog kretanja pločnikom, prelaženja ceste i praćenja prometne regulacije. Grad rastvara svoju višeslojnost ovisno o pojedinačnim namjerama i rutama kojima mu se prilazi. Ni Sara ni ja inače ne idemo na tržnicu kupovati namirnice niti se njome šećemo, no izabrale smo proći tim dijelom grada kako bi došle do kafića kraj kazališta. Bilo je neobično kretati se među zatvorenim štandovima u ispranim ulicama, dok je vjetar raznosio otpatke kartonske ambalaže. Zbog za nas novog ozračja grada doimalo se kao da nismo u Rijeci. Većina je kafića i trgovina bila zatvorena, a neke od njih, poput trgovine hranom za kućne ljubimce, smo po prvi puta vidjele. Nastavile smo hodati uz zgrade sve dok nismo stigle do jednog kafića u blizini kazališta, u koji smo ušle i naručile čaj. Glazba je u unutrašnjosti bila preglasna, a zrak zadimljen stoga smo se premjestile za stol vani. Nebo je bilo naoblačeno te je poprilično puhao vjetar stoga se ondje nismo dugo zadržale. Putem na Fiumaru, dok smo čekale da se upali zeleno na pješačkom, ugledale smo detalj na zgradi koji nikad ranije nismo vidjele. Na svojoj bočnoj strani, zgrada je pri vrhu imala uzdužnu udubinu, na kojoj je s unutarnje strane bila nešto manja uzdužna napuklina. Promjena rute kretanja gradom otkrila je neke nove pojedinosti koje ranije nismo mogle zamijetiti, što je dovelo do drukčijeg doživljaja grada i kod mene i kod Sare, no to ne znači da je naš doživljaj bio isti.

Sara mi je u razgovoru otkrila da izbjegava Korzo kada se na njemu odvija neko događanje koje okuplja veće količine ljudi. Izbjegava hodati njegovom sredinom te se više drži uz rubove zgrada. Neko glazbeno događanje odvijalo se i toga dana kada smo se mi zatekle na njemu. Pravila sam Sari društvo prilikom obilaska trgovine glazbenom opremom i kopiranja materijala za nastavu, nakon čega smo se nakratko zaustavile u McDonald's-u. Kada smo sa svim završile potrudile smo se što prije umaknuti s Korza, zbog nesnosne glazbe i preglasnih najavljivača programa koji je tek počinjao. Još smo određeno vrijeme nastavile šetati gradom kako bi prikratile vrijeme do autobusa, koji je u 20:30 kretao s Delte.

Sara kazuje kako voli odlaziti u grad; u njemu je polazila srednju školu i provela mnogo vremena. Vrlo često je u gradu pa se ne osjeća „ko da nije doma“. Kada je u gradu koristi neke taktike kako bi se osjećala bolje; ako čeka autobus na Jelačićevom trgu čeka ga podalje od ljudi. Nastoji se kretati podalje od drugih i tijekom šetnje gradom. Prilikom izbora klupice na koju će sjesti, ako je moguće, odlazi sjesti na neku udaljeniju od one na kojoj netko već sjedi. Smatra da grad više utječe na selo nego obrnuto, „pogotovo jer smo mi toliko blizu gradu“. Način života na selu drži ujednačenijim, no „mladi ljudi na selu i u gradu žive približno istim životom. Nije to više dramatično različito.“ Navodi kako ju čuti „prvu pomoć“ u gradu ne uznemiri, dok kad ju čuje kod kuće osjeća zabrinutost jer se možda nekom

poznatom nešto loše dogodilo. To ukazuje na poprimanje blaziranosti karakteristične za stanovnike grada te prebacivanje na drukčiji način funkcioniranja koji grad zahtijeva. Percipiranje istog događanja mijenja se ovisno o okolini u kojoj se kazivačica nalazi.

3.7. Sanjino kazivanje

Kao i kod Sarinog kazivanja, ni Sanjino kazivanje prilikom prve zajedničke šetnje nije imalo utvrđenu rutu niti strukturirani razgovor. Sanju (27) poznajem nekoliko godina te se preko društvene mreže Facebook dopisujemo na tjednoj bazi. U jednom od dopisivanja, u kojem je ona prepričavala svoje šetnje mjestom, došla mi je ideja o temi diplomskog rada. Kada sam joj iznijela aspekte na koje se želim fokusirati u istraživanju pristala je biti kazivačicom. Nekoliko smo puta od 2014. godine putem Facebooka vodile prepisku vezanu uz njeno kazivanje o mjestu i potom 2015. dogovorile susrete, u vrijeme koje je objema najviše odgovaralo.

Autobusna vožnja od Rijeke do mjesta Pašac trajala je petnaestak minuta. Dan je bio poprilično oblačan i doimalo se da će kiša početi padati svakog trenutka. Ono što sam tijekom vožnje uspjela vidjeti bio je vijadukt u daljini i kanjon Rječine pod njim te raštrkane kuće dok sam prolazila kroz Orehovicu, a koje su pri ulazu u Pašac postajale sve zbijenije. S kazivačicom sam imala dogovoreno da se nađemo na autobusnoj stanici u središtu Pašca. Kad me Sanja dočekala, kratko smo se pozdravile i prešle cestu, kako bi se uputile prema boćarskom jogu, nakon čega mi je htjela pokazati put kojim inače odlazi u šetnju šumom. Prilikom jednog od dva prijašnja posjeta Pašcu, posjetila sam stari jog te sam iz razgovora sa Sanjom otprije znala da je uz njega vežu pojedine uspomene iz prošlosti. Ispričala mi je kako u mjestu postoje dva boćarska joga, stari i novi, koji su desetak metara udaljeni jedan od drugog. Novi je izgrađen prije, prema njenoj procjeni, nekih petnaestak godina, kada je „mjesnom (boćarskom) klubu išlo“. Kada je izgrađen novi jog, turniri su se počeli održavati na njemu, a stari je od tada služio za roštiljanje i kao mjesto za igru djece.

3.7.1. Stari jog

Dolazimo do betonskog terena starog joga, koji je okružen plavom žičanom ogradom. Teren ima jednu stazu za boćanje i odaje znakove zapuštenosti i nekorištenja, a na pojedinim

mjestima rastu korov i trava. Gume koje su nekad bile pričvršćene za krajeve boćališta, vise sa željeznih šarki i raspadaju se. Nad boćarskim terenom nalazi se zgrada boćarskog kluba, u prošlosti aktivnog, dok danas ima funkciju seoske birtije. S joga prema njegovu stražnjem ulazu vode betonske stepenice. Oko terena i boćarskog kluba nalaze se visoke stijene obrasle biljkama, pretežito bršljanom. Na starom boćarskom jogu kazivačica se u djetinjstvu znala igrati s djecom iz sela. Igrali bi nogomet ili bi se penjali uzvišenim stepenicama koje su se spajale sa stijenama, na koje bi se potom „verali“, kako bi se uspeli na mali betonski krović obližnjeg spremišta boćarskog kluba. Sanja usmjerava pažnju na stvari oko terena, koje su se nekad ondje nalazile, no već ih duže vremena nema te prepričava anegdote vezane uz njih.

Na tom jogu nekad su stajala i „ogromna, željezna, bijela vrata sa špicevima“ sve dok se jednom u igri nisu srušila i ozlijedila glavu njenom bratu. Pokazuje mi i mali prolaz gdje je nekoć stajala špina s vodom, iz koje je kao dijete pila vodu te šaljivo nadodala: „Dobro da nisam kakav gastritis pobrala, bakteriju.“ Uz prolaz, pokazala mi je i malu špilju u koju su se djeca zavlačila, čiji je otvor sada zarastao šipražjem; te mjesta na kojima bi se spuštali s povišenog joga. Prisjećajući se uz smijeh iznosi: „penjanje i spuštanje bilo je stvar prestiža među djecom. Sada je tu zemlja, prije je beton bio tu (ispod starog joga gdje su se djeca spuštala).“ Spomenula je i kako je to sve bilo „predavno“ i kako se više „uopće“ ne povezuje s tim.

S boćarskog terena pruža se pogled na mali novoizgrađeni park pod terenom te na novi boćarski teren, pokraj kojeg se nalazi katolička kapelica. Prije nego smo se spustile do novog boćarskog joga, Sanja se požalila na mali park između dva joga, koji se sastoji od dvije klupe i nekoliko zasađenih stabala, a koji je po njoj „isfušareno napravljen“. Požalila se i na lokaciju gdje su mještani zabetonirali potok. „U mjestu koje je okruženo šumom išli su betonirat potok, a tu radit parkić pa mi to nema previše smisla.“ Dok joj je na neki način drago da se nešto uređuje u selu, smatra apsurdnim betoniranje prostora u mjestu okruženom prirodom.

3.7.2. Novi jog

„Novi“ boćarski teren betonsko je zdanje s dvjema trakama za boćanje, a okolina mu je otvorenija i prostranija. Ovaj teren također pokazuje znakove dotrajalosti i zapuštenosti. S terena se s dviju strana pruža pogled prema šumi, za koju Sanja pokazuje najveću vezanost.

Kazivačica nema posebnih reakcija na novi jog, dok je za malo asfaltirano parkiralište pored njega vežu uspomene na igre loptom u djetinjstvu.

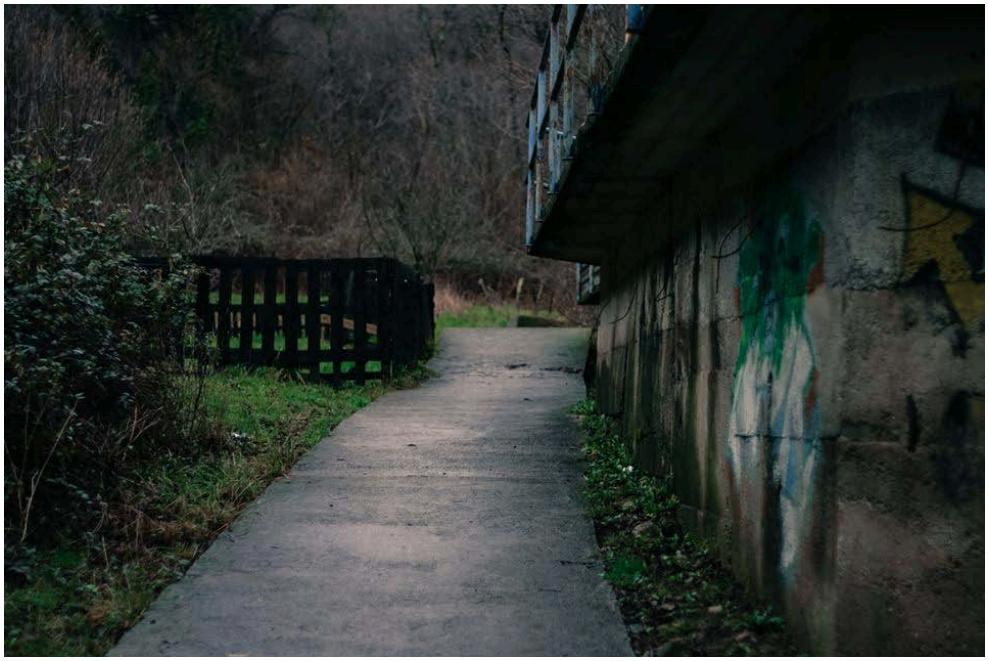
Spuštanjem po stepenicama dolazimo do vodospreme, koja se nalazi iza lokotom zaključanih metalnih vrata. Vrata su prije stajala otključana i nadodaje kako „su ljudi tu prije znali rakove lovit'", no nju je tada bilo strah provirivati unutra. Iznad plavih vrata vodospreme, nalazi se ploča s nečitljivim nazivom izvora koji se ondje nalazi. Beton se na tom mjestu stapa s travnatom površinom. Kazivačica pripovijeda kako su prije na tom području postojale barem dvije crpke za vodu, koje su uklonjene pri posljednjem betoniranju dijela na kojem stojimo. U blizini je bio i zdenac s crpkom za vodu, kojeg su „makli" te mi je pokazala cijev, koja izlazi iz otvora betonskog rezervoara, a iz koje toči „nešto što bi trebalo bit' pitka voda". Područje u koje voda istječe je zapušteno, vidljivi su otpaci na mokrom betonskom dnu, prekrivenom zelenim algama i mahovinom.

Oslanjajući se na naraciju pojedine šetnje, fokusirajući se pritom na značajke mjesta, nije moguće doći do pretpostavki o društvenim odnosima u njemu, suprotno tome što Lund i Willson (2010) tvrde. Društveno-politički odnosi sela nisu predmetom ovog istraživanja, a kada bi i bili, ne bih ih mogla istražiti fenomenološkim pristupom i/ili pristupom osjetilne antropologije, koji za svoja polazišta uzimaju pojedinačna iskustva i doživljaje krajolika, a ne šire procese koji ga tvore. Potonji su polazište strukturalističkih pristupa proučavanju krajolika (Arnason 2010).

Sanja nastavlja pripovijedati o nekim značajkama, koje su se u mjestu s vremenom promijenile. Pažnju joj tako počinje zaokupljati betonirano područje, koje se uz novi jog proteže prema šumi. Ukazuje na to da se ispod betonske ploče nalazi potok. Ispričala mi je kako je do prije približno šest godina, pored novog terena prolazio potok, gdje bi se prilikom prolaska „svaki puta poskliznula i upala do koljena u vodu". Opisala je kako je često u tom potoku skupljala buline koji bi pali s novog joga. Naslonjena na ogradu joga s nostalgijom se prisjetila tih iskustava, ustrajna u uvjerenju da potok nije bilo potrebno betonirati, no tvrdi da je mještanima smetalo što im bulini od boća upadaju u vodu. Potok je, tvrdili su mještani, poplavljivao okolne njive, premda je kako ona navodi, u najbujnijim danima dosezao visinu od tridesetak centimetara. Stoga o poplavi kao razlogu betoniranja, po njoj ne može biti riječi. Spomenula je kako je jedno od polja uz potok, u vlasništvu njene obitelji te kako se oni nikada nisu žalili na poplavu i da se uostalom sama mogu uvjeriti kako je potok poprilično plitak, sarkastično komentirajući taj „neobuzdani potok".

Uz betonirani dio nasuprot ogradi joga, pruža se trnovito grmlje. Kazivačica motreći ga, opisuje puteljak koji je kroz njega vodio prema šumi: „s jedne i druge strane imala si

kupine kad im je sezona“, a ni kućice za alat udesno od „graje“ prije nije bilo. S veseljem u glasu, opisala je klizanje po blatu na zarasloj padini između trnovitog grmlja i kućice za alat. Hodajući dalje, dolazimo na livadu, na kojoj se nalazi drvena kućica, okružena žičanom ogradom, pri čemu s betonirane površine nad potokom prelazimo na travnatu površinu, jer na tom mjestu potok prestaje biti zatvoren betonskom pločom i postaje vidljiv u betonskom koritu. Voda potoka se jedva nazirala u koritu, jer potok nije bio aktivan. Kazivačica i ja krećemo se pokraj samog ruba betonskog korita, a s naše lijeve strane nalazi se zapuštena livada, pod jednim od brda kojima je Pašac okružen.

Slika 2. Betonirani predio pod kojim teče potok. Fotografija je kadrirana prema šumi, dok je s desne strane vidljiva željezna ograda novog boćarskog joga.

3.7.3. Šuma

Kada smo krenule prema šumi, Sanja je kazala kako je nekad, dok je bilo prohodno, u šumu odlazila okolnim putem, „ali uglavnom se išlo preko joga“. „Prije su ovdje bile samo livade, ovoga ničega nije bilo“ govori pogleda usmjerena na stabla voćki i drvenu kućicu. Dolaskom na livadu, na čijem se rubu nalazi improvizirana žičana ograda, kojoj kao stupovi služe stabla, kazivačica ukazuje na to kako ograde ondje nije bilo kada je posljednji put tuda

prolazila. Pokazuje nezadovoljstvo njenim postavljanjem i ne nalazi joj svrhu. Uokolo na livadi nalaze se odvaljeni trupci stabala i odsječeno granje skupljeno na malu hrpu.

Prolazimo dijelom gdje je ograda ostala nedovršena i dolazimo do završetka betoniranog dijela potoka. Kazivačica tu lokaciju smatra početkom šume. Prelazimo preko zemlje, na kojoj je vidljivo da po njoj inače teče voda, no vode trenutno nema. Potom dolazimo do raspiljenog debla koje je burovito nevrijeme srušilo i koje je do nedavno preprječivalo put, a sada je stajalo raspiljeno u prikrajku, što je kazivačica prokomentirala rečenicom „netko mi uništava šumu“. Prevrnuto stablo djelovalo joj je simpatično i imala je dojam da označava službeni ulaz u šumu.

Slika 3. Brana koja je u Sanjinoj svijesti imaginarna granica Pašca i šume. Na slici je vidljivo raspiljeno stablo koje kazivačica u šetnji spominje.

Slika 4. Početak šume, puteljak i kamenje oko kojih teče potok za kišnijih razdoblja.

Ulazimo u šumu krećući se po već razgaženom puteljku. S naše lijeve strane nalazi se korito potoka te zemlja koja je poduprta suhozidom. Iznad potoka nalazi se još nizova suhozida, gdje su nekada bile njive i voćnjaci, koji su neodržavani i na nekim mjestima u potpunosti srušeni, no ostali su vidljivi kao ljudska intervencija u prostoru. „Tu se više manje učvršćivala zemlja. Po priči mame, none i nonića možda je nešto od toga moje.“ No katastarske čestice su prije ugovarane i razmjenjivane među rodbinom stoga nije bilo službenih bilježenja te se vjerojatno s izmjenom generacija izgubilo samo vlasništvo nad zemljom. „Krajolik je konstituiran kao trajan zapis i svjedočanstvo života i rada prijašnjih naraštaja koji su obitavali u njemu i čineći to, ondje su ostavili nešto svoje“ (Ingold 1993 u Aldred 2010: 65). Aldred govori kako je trajan zapis, koji spominje Ingold, ono što je prisutno u krajoliku kao ostatak materijalnih stvari. Dok se drugi aspekti krajolika mijenjaju, neki materijalni elementi u krajoliku preostaju gotovo nepromijenjeni nakon svoga oblikovanja i inicijalne uporabe. To je primjetno na primjeru suhozida, koji više nemaju prvotnu funkciju odjeljivanja posjeda, već su samo estetski preostatak ljudske intervencije u krajoliku.

Prelazimo korito potoka i nastavljamo hodati uzvodno, izbjegavajući da ne stanemo u slabašnu vodu potoka, koji ne nosi neki određeni naziv osim Potok. Čitavo područje šume kojim se krećemo mještani tako nazivaju, govori mi Sanja. Drveće uokolo nije gusto raspoređeno, debla su uglavnom tanka i visoka, bez niskog granja. Put kojim se krećemo s

obje je strane zasjenjen brdima, a korito potoka proteže se kroz čitavu šumu, negdje više, negdje manje uočljivo, ovisno o udaljenosti od puteljka.

Sanja mi pokazuje jednu stijenu, koju nalazi zanimljivom jer „su jedne zime sige s nje visile“ dok je istodobno sve uokolo bilo okruženo snijegom. Puteljak završava, a mi nailazimo na špilje na uzvišenom stjenovitom predjelu, koji se proteže s naše lijeve strane. Ispričala mi je kako su i one bile mjestom igre nje i njenih prijatelja, s kojima se znala provlačiti iz jedne u drugu špilju te su „znali crtat' špiljske crteže“. „Špilja je pol' metra duboka“ stoga joj to nije predstavljalo problem niti joj je bilo zastrašujuće. No, u jedno udubljenje ju je oduvijek bilo strah zaviriti zbog mogućeg susreta s divljim životinjama, priznaje. Kazivačica otkriva kako, kada je potok aktivan, nastavlja svoju šetnju po njegovom koritu, sve do samog kraja gdje se nalazi slap u stijeni. Kada potok nije aktivan kreće se s njegove lijeve strane, penjući se pokraj špilja do vrha brda.

Odlučujemo sjesti na kamenje uz tok potoka i odmoriti. Sjedimo na kamenju, na dijelu na kojem se dva potoka spajaju u jedan koji zatim teče prema selu, gdje se potom ulijeva u kanjon Rječine. Ja nastavljam s bilježenjem i primjećujem kako Sanja vrlo otvoreno izlaže vlastite misli o okruženju te kako one nisu tek impresije, već su razrađene i uobličene. Promatrajući kamenje uokolo sebe komentira: „Nemam pojma koje vrste kamenja postoje tu, u šumi.“ Priznaje kako odlazak u šumu više ne vezuje uz djetinjstvo, nego uz „neki noviji ritual odlaženja u šumu.“

Kako bih potaknula daljnji razgovor postavljam joj nekoliko izravnih pitanja. Na pitanje kako se osjeća dok šeta šumom odgovara: „uglavnom je to jedino vrijeme kad si mogu pustit' mozak na pašu i osluškivat prirodu. Osim ako me nešto jako ne muči. Valjda mogu lakše razmišljat kad nema neke buke, kad su prirodni zvukovi ovakvi.“ Komentira kako joj je ovaj predio gdje se nalazimo ljepši u proljeće, ali se žali na komarce. Do predjela ne dopire mnogo sunca te predio često izgleda kao „mračna močvara“. Od zvukova najčešće čuje ptice i neko vrijeme nije viđala ništa osim njih i komaraca. No s češćim odlascima u šumu počela je viđati vjeverice, srne te su „počeli leptiri letit'“. Spomenula je i strah od srni „kad počnu galopirat“ u blizini te zadivljeno dodaje „koja je to težina i snaga“, no nikada ih nije vidjela iz velike blizine jer kako kaže: „prije one mene ugledaju, nego ja njih“. Dalje navodi: „S vremenom sam počela uočavat i prepoznavat tragove od srna i zečeva, ali su me otisci s jastučićima zabrinuli.“ Mišljenja je da bi se moglo raditi o medvjedu ili vuku te se plaši susreta s njima, no moglo bi se raditi i o psu.

Asocijacija koju kazivačica vezuje uz termin „osjećaj mjesta“ je utočište. „Kad mi je svagdje preglasno bježim u šumu. Imam tu privilegiju da imam tu mogućnost pobjeć u šumu.

Ne znam kako bi' da sam u gradu. Iako nije ni tu grobna tišina, pomaže to da sam uglavnom sama u ovoj šumi. Nije da se šećem šetnicom uz Rječinu subotom i nedjeljom kad je sve krcato ljudi.“ Posjetitelji u Pašac najčešće dolaze kako bi prošetali uz tok Rječine ili roštiljali te je prvomajska proslava uz Rječinu, bila razlogom mojeg prvog dolaska u to mjesto, prije sedam godina. Sanja iznosi plan da u dijelu šume, gdje smo se nalazile krene, čistiti smeće koje je provirivalo ispod kamenja. Mještani koji obrađuju vinograde i voćnjake odbacuju smeće u šumu „pa potok donosi smeće tu (u njegovo podnožje)“ te rezignirana odustaje u toj svojoj namjeri.

Upitala sam ju da mi kaže nešto nešto više o razlikama života na selu i života u gradu, kojih se već u razgovoru nakratko dotakla. „U gradu mi je sve preglasno i svega mi je previše i prenaglo.“ Dok je šuma po njenim riječima ujednačena, pritom misleći na zvukove i okoliš. Nadodaje: „Znaš što možeš očekivat (od nje).“ Dok je u gradu noću buka, pri čemu govori o svojem bratu koji se nedavno preselio na Turnić i koji se na nju žali, u Pašcu noću cestom „prođu dva auta“. Pašac nije bučan „ako ne računamo maškare, normalno. To ću se pravit da ne postoji.“ Primjetan je zazor od maškara koje se u nekoliko tjedana trajanja karnevala okupljaju i „buče“ u kulturnom domu u Pašcu, za koji kazivačica tvrdi da ga inače ne primjećuje. Nadodaje: „Ovo je moje otjerivanje zlih duhova, otić u šumu.“

Na pitanje ima li običaj šetati po selu, odgovara „Ne. Nikad.“ Objašnjava to činjenicom da živi u jako malom mjestu, koje ima manje od 500 stanovnika te da „svi (mještani) vire i gledaju kuda ideš i izmišljaju svoje priče.“ Žali se na tuđe provirivanje kroz prozor i virenje u njezino dvorište. Prepričava anegdotu, kada ju je jednom prilikom, netko od mještana vidio u šetnji s prijateljicom, na mostu iznad Rječine. Potom se selom proširila priča kako se na mostu drogira s prijateljicama, što je dočula njena baka pa je tako i ona saznala za tu glasinu. Uz to „naporno je, prije nego opuštajuće pozdravljat sve ljude u selu, jer se to mora.“ Mještani uz očekivanje pozdrava, imaju potrebu pitati i čija je ona (iz čije je kuće) te se kazivačica pita „Što ću reć? Čija sam kćer il' čija sam unuka, što će prije znat?“ Nadodaje kako je „po tom pitanju grad bolji, jer u gradu ne moraš nikog' pozdravljat“ te da zbog pozdravljanja međuostalim izbjegava „prolaženje bilo di, di me ljudi mogu vidjet'“.

Za Pašac kaže kako joj odgovara, jer je dovoljno blizu gradu, a uz to posjeduje sebi svojstvenu tišinu sela, blizinu šume i mir. Jedini problem joj predstavlja to što ne vozi automobil. Prednost života u gradu, po njoj je, jednostavan povratak kući s večernjih događanja te mogućnost odlaska po namirnice prihvatljivijih cijena, što joj trenutno nije moguće. U Pašcu postoji samo jedan seoski dućan „koji iskorištava to, skup je.“ Uz selo u kojem živi cijeli svoj život vezuje osjećaj navike, prije nego li osjećaj ugode, koje joj manjka

u svakodnevnom životu. Ugodu joj daje „bijeg u šumu i vrzmanje po brdima. Sam Pašac da mi izaziva nekakav osjećaj ugode pa i ne.“ Ponekad nešto sa svojih šetnji donese kući: „kamenčiće ili grančice; pa se to onda godinu dana povlači po kući i onda samo nestane (netko od ukućana ih baci).“ Yi-Fu Tuan spominje kako nastojanje za očuvanjem nekog predmeta niče iz potrebe da opipljivi predmeti podupru osjećaj identiteta (2001: 197). Takav element očuvanja predmeta uzetog iz prirode prisutan je i u mom iskazu. Tuan pak na umu ima samo materiju nastalu ljudskim djelovanjem, koja se čuvanjem spašava od zaborava; knjige, umjetnine, dokumente, zapise, starine i ne dotiče se predmeta iz prirode. Čin skupljanja kamenčića, grančica te predmeta koji nisu nastali ljudskim djelovanjem moglo bi ukazivati na slabiji osjećaj bliskosti sa seoskom zajednicom i na veću povezanost s prirodnim okolišem krajolika u koje smo kazivačica i ja inače smještene.

Sanja na šumu reagira kao na cjelinu, ne toliko na njene pojedine dijelove, iako uz određene lokacije veže određenu skupinu uspomena. Sama tvrdi kako je u nekom trenutku njena života, čitavo to područje kojim smo šetale, prestalo biti nostalgično sjećanje na djetinjstvo i postalo nešto posve novo i više vezano uz sadašnjost, nego uz prošlost. Razgovor smo privele kraju, jer se bližilo vrijeme polaska autobusa, koji će me odvesti natrag u Rijeku. Izašle smo iz šume prolazeći pokraj Potoka, zatim kraj betonskog korita, da bi nastavile uz novi jog kako bi došle na cestu. Razišle smo se na autobusnoj stanici, kada se pojavio mini bus s kojim sam otišla u grad. U Rijeci sam još tridesetak minuta čekala drugi prigradski autobus, koji me tog oblačnog dana odveo kući.

3.7.4. Ponovno u Pašcu

Bio je ponedjeljak, početkom rujna, kada sam se ponovno uputila u Pašac. U Rijeku sam stigla sat vremena prije no što je autobus za Pašac trebao krenuti; kako i sama, poput svojih poznanica i prijateljica, ovisim o prigradskim autobusima i njihovim linijama. Vrijeme do autobusa utrošila sam na kupnju kupona za mjesečnu pokaznu kartu u poslovnici autoprijevoznika te flomastera u papirnici. No još sam neko vrijeme morala provesti čekajući na autobusnoj postaji na Delti, otkud kreću svi prigradski autobusi za riječku okolicu. Autobus je s perona krenuo u 10:00, prepun umirovljenika koji su se očigledno vraćali kući s tržnice. Odmah sam primijetila kako bi u vožnji autobusom sa svim zatvorenim prozorima moglo postati užasno zagušljivo pa sam žurno, ali s naporom otvorila jedan u mojoj blizini.

Mogla sam lakše disati, te su do mene u manjoj mjeri dopirali ustajali mirisi. Kad bi autobus stao osjetio bi se ljudski znoj, a kad bi nastavio vožnju znoj je bio izmiješan sa zapusima svježe mljevene kave.

Smjestila sam se na povišeno sjedalo s lijeve strane, u stražnjem dijelu autobusa. Sa svoje pozicije mogla sam promatrati kako se izmjenjuju krovovi zgrada i dimnjak nekadašnje tvornice papira, dok su u vidokrug dolazili neboderi na Kozali, nadvožnjak i zeleni predjeli naseljeni kućama. Bila sam zadovoljna što nitko nije sjeo kraj mene i što na miru mogu bilježiti svoje dojmove. Bila je to tipična jutarnja vožnja radnim danom na prigradskim relacijama iz grada na selo, sa svim popratnim mirisima i komentarima putnika starijeg naraštaja. Nisam mogla odoljeti da Sanji pošaljem sms kako uskoro stižem u pratnji pola njenog sela. Autobus je stao u Orehovici, na dvjema stanicama u Pašcu, te nastavio za iduće mjesto, Grohovo. Većina putnika se iskrcala u Pašcu na stanici na kojoj sam i ja sišla. Sanja me je dočekala s druge strane ceste, odakle smo se uputile prema mostu nad kanjonom Rječine. Obavijestila me kako se od naše zajedničke šetnje, krajem ožujka, zatvorio mjesni dućan te da je jedini objekt koji je preostao u naselju birtija pokraj neaktivnog boćarskog kluba. Takva informacija nije mi predstavljala iznenađenje, jer su se i u selima u općini Matulji brojne trgovine zatvarale, kako se nisu mogle nositi s prisutnošću trgovačkih centara u okolici.

Kada smo pješačeći kraj mjesnog kulturnog doma ugledale nešto, za što je Sanja kazala da je maskota Zorana Milanovića preostala od maškara, prisjetila sam se jedne od prepiski koju smo vodile na Facebooku. Sanja me je tada informirala kako mjesni odbor Pašac većinu novca koji mu grad Rijeka dodijeli, troši na organiziranje maškaranih plesova, umjesto da ulaže u lokalnu infrastrukturu i financira povećanje broja linija javnog prijevoza. Smatra kako je bilo bolje da je Pašac ostao pod općinom Čavle, odnosno Grobnikom, jer bi imao više sredstava za uređivanje okoliša, no članovi mjesnog odbora imali su neke svoje razloge za pripojenje Rijeci.

No, da se vratim na šetnju toga dana; odlučila sam se veću pozornost pridati tjelesnim osjetima koji su se javljali sa samim kretanjem. Putem na most vjetar je lagano puhao i unosio mi kosu u lice, cestom je prošao tek poneki automobil, dok sam se ja koji metar iza kretala za Sanjom. Prije no što smo se uputile niz šetnicu uz Rječinu, nakratko smo zastale na mostu nad njenim kanjonom. Pogledale smo preko ruba narančaste ograde; na dnu korita vidjelo se kamenje, no vode nije bilo. Sama visina izazivala je strah, ali Sanja je rekla da on može biti i veći ako je Rječina aktivna i divlja. Nismo se više zadržavale ondje te smo krenule prema šetnici. Bila sam uvjerena da osjećam miris ciklama u zraku, premda ih u obližnjoj travi nisam

vidjela, a Sanja je komentirala kako ne osjeti ima li ih ili ne jer je ona „i dalje pušač“. Hodale smo ujednačenim ritmom, prirodna okolina bila je smirujuća i čulo se samo „klop, klop“ naših koraka. Pješačile smo neasfaltiranom cestom, dok su se s lijeve strane prostirali bazeni Rječine- jazovi, koji su jedini bili napunjeni vodom. Svuda oko nas prostirala se šuma, a mir je narušilo tek prolaženje dvaju vozila. Sanja je komentirala kako radnim danom ondje nema baš ljudi, osim onih koji dolaze autima krasti drva ili šetati pse. Cesta je bila prilično blatnjava i razrovana, a u njenim udubinama bile su lokve vode preostale od prošle kiše, koje smo trebale izbjegavati pazeći gdje stajemo. Jazova ima određen broj, no Sanja ga se ne sjeća. Pripovijeda mi kako su 2. i 3. jaz najpogodniji za kupanje te obilazimo jedan s malim izvorom vode. U jazovima su vidljive alge i žabokrečina, dok u „klašterima“ gdje su se nekad lovili rakovi vode nema. Pratim Sanju u šetnji dnom jednog klaštera, čije presušeno tlo pucketa pod našim tenisicama. Sunce koje lagano počinje „pećи“ bljeska se u ponekoj lokvici vode na tlu. Čuje se šuštanje krošnji drveća. Jazovi su građeni kako bi se usporio tok Rječine, a nije teško zamisliti ni kupanje u 2. jazu, u čijoj se plitkoj i bistroj vodi uzdižu male pješčane plažice. No, temperatura vode mora biti pogodna za tako nešto. Odmičemo se od jazova i nastavljamo dalje u šumu, čija se svježina osjeća u zraku. Osjeća se i miris vlažne zemlje, trava i biljke se zelene, a sve to prati zvuk žuborenja vode koja lagano protječe. Putem stajemo da bi ubrale i pojele poneku kupinu. Prisutna je mirnoća, koju s blagim strujanjem vjetra, prati podrhtavanje lišća na granama. Na šumskim kosinama s naše desne strane, sunčeve zrake dopiru do pojedinih tankih stabala i osvjetljavaju njihove dijelove.

Sanja mi govori kako si obično prije same šetnje postavi cilj, odredi si odredište do kojeg će se šetati. Ako naumi da ide do brane, prema kojoj smo se mi kretale, ne odustaje usred šetnje jer joj se možda više ne da pješačiti. Kada dođe do brane ovisno o tome javi li joj se želja, nastavlja dalje do jezera ili se pak vrati natrag. Ne osjeća se posebno ispunjeno samim dolaskom do svog cilja, jer je to nešto što radi i u ostalim životnim situacijama, postavljanje ciljeva i njihovo izvršavanje. Ritam same šetnje kod nje ovisi o potrebi da nešto slika, kako uz sebe gotovo uvijek, kao i ovog puta, nosi fotoaparat. Sjeća se kako je jednom rano ujutro žurila kako bi uslikala maglicu nad jezerom, no nije uspjela u svom naumu jer se bilo razdanilo. Tvrdi da ne vodi računa o vremenu, jer u šetnju uvijek odlazi kada nema nikakvih obveza. Jedina oznaka koliko je vremena prošlo je kada ju majka nazove da ju upita gdje je, kako bi provjerila da joj se nije nešto dogodilo.

Kada smo se sa završetkom ceste počele uspinjati malim šumskim puteljkom, trebalo je paziti kako se postavlja noga da ne zapnemo o kamen ili korijenje stabla, te se povremeno sagnuti pod granjem koje ga je preprječivalo. Prošavši puteljak stigle smo do malenog

željeznog mostića. Ograda mostića bila je hrđava i crvena, čuo se zvuk našeg hodanja po željezu te glasanje ptice koja je prelijetala vedro plavo nebo bez ijednog oblačka. Kad smo stigle na drugu stranu uslijedilo je uspinjanje uskim, mahovinastim, betonskim stepenicama. Došle smo do obiteljskih kuća u Grohovu i na asfaltiranu cestu. Primijetila sam kako zrak nije više onoliko svjež kao u šumi te svoje dublje disanje. Nakon prolaska kraj nekolicine kuća trebalo je prijeći drugi željezni mostić pred samom branom, ispod koje je tekla majušna vodena bujica. Nedaleko od nas čuo se zvuk piljenja i ljudske interakcije te se osjećao miris pokošene trave, dok je suho lišće pod našim nogama šuštalo. Uslijedio je najzahtjevniji dio puta, penjanje na sklisku i pokošenu uzbrdicu na kojoj je bilo dvoje radnika, koje smo obje pozdravile. Uspinjanje je bilo fizički naporno; zadihala sam se, počela osjećati umor i zatezanje zglobova, no kod Sanje to isto nisam primijetila. Zaostajala sam za njom, na momente zastajući da ponešto zabilježim. Teren iza brane nije bio ravan, povremeno se trebalo pažljivo spustiti ili uzdići, pritom pazeći na kamenje i korijenje, da bi napokon stigle na obalu akumulacijskog jezera Valići. Dobilo je ime po selu koje je bilo na tom mjestu i koje je potopljeno da bi se izgradila brana, informirala me Sanja. Dodala je kako je od sela preostala tek jedna kuća na obali jezera. Na obali su bili vidljivi pseći i srneći tragovi. „Vodostaj se toliko često mijenja da je to nekad obala, nekad dno“, kazala je. Nastojale smo hodati po busenima biljaka i trave da ne gazimo po blatnjavom tlu. Jezero je bilo mutno i uzburkano, a Sanja se u crvenoj majici kretala desetak metara ispred mene.

Odmorile smo se na širokom drvenom stolcu složenom od tankog granja. Prizor je zbog smirenosti koju je izazivao bio vrlo dojmljiv. Promatrale smo sivu vodu jezera, veliko betonsko zdanje brane, stabla na suprotnoj obali te brda u daljini. Sanja se penjala na većinu njih, a na neke je tek planirala ići. Na jednom od brda bio je Veli Vrh koji mi je prethodno spominjala. Vladala je tišina i osjećala se svježina, a iza nas su se među stablima dva leptirića vrtjela u zraku. Nakon opuštenog razgovora i odmora, vratile smo se natrag žureći, kako bih ja stigla na autobus koji je u 12:30 trebao stići na stanicu. Putem su mi zasmetali kukci koji bi povremeno zazujali oko moje glave, no nisu mi stvarali veću neugodu. Sanja je na povratku kroz selo pozdravljala sumještane koji bi se pojavljivali na cesti. Na stanici sam primijetila crvenilo i zapuhanost na njenom licu premda je stajala u hladu. Autobus je kasnio, pa sam uspjela stići na njega iako je bilo 12:37.

3.7.5. Doživljaj grada i put kući

U autobusu sam sjela na desnu stranu s koje sam mogla promatrati kanjon na povratku u grad. Autobus je imao zatamnjena stakla kroz koja sam promatrala promicanje krovova kuća, Rječinu u punom toku pa zatim fasade zgrada, šarene škure, metalne ograde, aute parkirane na trotoarima, uličnu rasvjetu, prugu nad cestom, benzinsku crpku, kafiće i ostale uslužne objekte. Autobus je nakratko stao na semaforu te su se ostali putnici već počeli ustajati i pripremati za izlazak, čekajući pred vratima i držeći se za metalne šipke. Osjećala sam se poprilično opušteno znajući da ne moram žuriti. Sišavši na pločnik putnici iz autobusa izmiješali su se s ostalim prolaznicima na ulici. Table s natpisima radnji nizale su se kako sam prolazila i mimoilazila se s ljudima. Svatko je išao nekim svojim putem. Užurbano sam prešla pješački te nastavila hodati po Mostu hrvatskih branitelja na kojem je stariji čovjek svirao flautu. Mrtvi kanal bio je prljavo zelen, a dojam su popravljale samo privezane barke s obiju njegovih strana. Prošla sam most i parkiralište na Delti pa još jedan pješački prijelaz da bih došla na autobusnu postaju. Uputila sam se do perona skroz iza, na kraju autobusne postaje, s kojeg je za više od dvadeset minuta trebao krenuti moj autobus. Perona je bila mnogo, no samo su na pojedinim ljudi čekali polazak, već ovisno o voznom redu. Neko vrijeme sjedila sam na zidiću kraj zgrade s postrojenjem za preradu ribe i promatrala skupinu srednjoškolaca kojima je taj dan bio prvi dan školske godine. Pomislila sam kako zasigurno prepričavaju dojmove i dogodovštine te primijetila kako su dečki pomalo udaljeni od cura, no ipak su međusobno komunicirali. Nisam htjela provesti dvadeset minuta sjedeći na zidu i slušati odjeke njihovih razgovora stoga sam se uputila u smjeru ograđenog igrališta. Cilj mi je bio sjesti u mali park kraj igrališta, koji su oboje bili prazni, jer se većini slučajnih namjernika najčešće ne da zaobilaziti ogradu i propješačiti pedesetak metara kako bi do njih stigli. Ni ja to inače ne radim, no danas sam to poželjela učiniti. Osjećala sam se puno bolje sama sjedeći na klupici, nego okružena tinejdžerima na zidiću kraj perona. Jedina prava smetnja bio mi je vjetar koji mi je raznosio kosu. Park nije bio zelen i travnat, no kamenje na tlu mi je izgledalo prihvatljivo za gradsku sredinu. S desne strane, gdje se Rječina miješala s morem nekoliko barki bilo je na vezovima. Iza barki uzdizala se cesta i nastavljala se sa svih strana. Automobili i ostala vozila brujali su, no njihovi me zvukovi nisu uznemiravali kako se nisam nalazila u njihovoj neposrednoj blizini. Opet sam usmjerila pozornost na parkić u kojem su bile dvije ljuljačke, mali vrtuljak, tobogan i klupica na kojoj sam sjedila. Crveni tobogan bio je išaran korektorom. Prisjetila sam se kako sam u koritu Rječine vidjela veliku kamionsku gumu i ostatke građevinskog materijala po putu prema jezeru. Kako je bila sredina radnog

dana prolaznika na pločnicima nije bilo mnogo. Morala sam se vratiti na svoj peron i uloviti „dobro“ mjesto u autobusu, na onoj strani na kojoj me sunce u vožnji neće zabljeskivati. Tijekom vožnje sam požalila što sam sjela u stražnji dio autobusa jer sam morala slušati zatupljujuće razgovore mladih. Primijetila sam kako izraz „seljaci“ rabe kao uvredu, ali i kao pozdrav upućen prijatelju. Bila sam pomalo iznervirana povremenim lovljenjem za naslon mog sjedala, kada bi dečko koji je sjedio iza mene morao nešto objasniti prijateljima, pritom pretjerano gestikulirajući. Stavila sam slušalice na uši da bih slušala glazbu i usput čitala vijesti na internetu sa svog mobilnog uređaja. Postoje načini da se nelagodna iskustva preoblikuju u nešto podnošljivo i prihvatljivo. U gradu je dovoljno sjesti na udaljeniju klupicu da se održi dobro raspoloženje, a u autobusu staviti slušalice na uši i slušati glazbu, kako glasni razgovori putnika ne bi dopirali do svijesti onih kojima nisu izravno namijenjeni.

4. ANALIZA TERENA

U ovom poglavlju težim analizirati, propitati i dekonstruirati koncepte koji su se javljali tijekom ovog istraživanja. Neke od njih sam ukratko izložila na početku (tijelo, otjelovljenje, umještanje, mjesto), a nekima ću se još vraćati u daljnjim poglavljima (selo, grad, mobilnost, privrženost mjestu). U središtu analize biti će prakse kretanja i mobilnosti kojima sam u osjetilnom i u virtualnom modusu istraživanja bila najviše zaokupljena te ću polazeći od njih zahvaćati relevantne koncepte koji će mi kasnije pomoći u teorijskoj konceptualizaciji o načinu formiranja osjećaja mjesta.

Prakse kretanja i mobilnosti su šetnje i vožnje autobusom, od kojih sam u nekima zajednički sudjelovala s kazivačicama, a o nekima pišem referirajući se na svoje življeno iskustvo i utjelovljeno znanje. Polazište za kolaborativne metode šetanja i fotografiranja bila mi je teorija Sarah Pink prema kojoj je šetanje način stvaranja mjesta i kako se mjesta stvaraju kroz utjelovljeno i multiosjetilno sudjelovanje ljudi u njihovu okolišu (2009: 77). Ono što je u radu prijeporno je činjenica da Pink to piše u kontekstu Ingoldovog shvaćanja krajolika kao procesualnog, dugotrajnog zapisa te svjedočanstva života i rada koji su ga oblikovali i koji su njime oblikovani (Ingold 2000: 189). Ingoldova perspektiva obitavanja kreće od utjelovljenog iskustva i razumijevanja koje ljudi stječu svakodnevnim življenim iskustvima obitavanjem u svijetu, no njihovu potpunost nije moguće zahvatiti kratkotrajnim boravkom na terenu.

Nalazim važnim napomenuti da to nisam ni pokušavala, jer moja namjera nije bila zahvatiti povijest obitavanja na nekom području, povijest pojedinih sela ili povijest ruralnih naselja generalno. Moj interes ne nadilazi osobnu povijest generacijski bliske istraživane skupine ženskog roda. Percepcija krajolika, prema Ingoldu, čin je prisjećanja prošlosti perceptivno djelujući unutar krajolika (2000: 189). U kontekstu ovog istraživanja radi se o činu prisjećanja osobnih prošlosti što potom tvori percepciju krajolika koja nije stvarana dugotrajnim, stoljetnim procesima, premda se ponegdje počinje nazirati s materijalnim preostacima (suhozidi, seoski putevi). Stoga su sva promišljanja proizašla iz mog terenskog rada determinirana shvaćanjem krajolika kao nečeg trenutačnog, spoznatljivog sudjelujući u praksama kretnji i mobilnosti. Prakse kretnji i mobilnosti proučavane su tek nekoliko mjeseci tijekom trajanja istraživanja, no tu se ponovno pozivam na svoju poziciju koja je ujedno kazivačka, a koja mi pruža oslonac da svoja „proklijala“ teorijska promišljanja potkrijepim dugogodišnjim življenim iskustvom. Multiosjetilni utjelovljeni angažmani u zajedničkom fizičkom okolišu koje Pink (2009) zagovara pružili su mi uvid u Sarine i Sanjine značenjske svjetove, njihove impresije i asocijacije, no zbog kratkotrajnosti istraživanja mogu reći da sam samo zagrebla po istinskom lokalnom znanju do kojeg je prema Caseyju (1996) moguće doći.

Smještajne prakse, pod čime podrazumijevam svakodnevne utjelovljene prakse kretanja i mobilnosti, je termin proistekao iz Caseyjeve (1996) konceptualizacije mjesta i umještenosti iskustava življenih tijela te utjelovljenih i umještenih iskustava o kojima piše Pink (2009), gdje oba autora žele naglasiti interakciju tijela s materijalnošću i senzorijalnošću okoline.

Mjesto je mnogoznačan pojam koji može označavati pojedinačnu lokaciju, zatim selo, naselje, dio grada, a može pretpostavljati i zajednicu na tim prostorima. Koncept mjesta za različite autore ima drugačija značenja. Za Caseyja je mjesto proces i događaj u kojem su senzacija i prostor oduvijek umješteni (1996: 18). On tvrdi da smo uvijek u mjestu, makar putovali negdje i kratkotrajno posjetili neka mjesta. Prakse mobilnosti i kretnji uvijek sadržavaju neke događaje te je onda nemoguće reći da smo izvan mjesta ili da živimo izvan mjesta. No kako to utječe na naš osjećaj mjesta? Reflektira li mjesto iskustva koja potom izazivaju specifičnu tjelesnu senzaciju? „Iz relacijskog konteksta ljudske angažiranosti u svijetu, obitavajući, svako mjesto izvlači jedinstven značaj“ piše Ingold (2000: 192). Prema Ingoldu mjesta imaju središta ili su sama središta, no smatra da ona, kao ni krajolik nemaju granica. Ono što se smatra njihovim granicama integralni su dio njih (Ingold 2000). U razgovorima i intervjuima kazivačice učestalo navode prirodne značajke i izgrađene strukture koje percipiraju kao granice mjesta ili sela, no utjelovljena iskustva proturječe takvim

njihovim refleksijama. Prilikom šetnje sa Sarom nisam mogla reći da smo napustile jedno mjesto i došle u drugo, kao ni prilikom šetnje sa Sanjom putem do akumulacijskog jezera. No opet, treba uzeti u obzir da sam od Sanje mogla čuti da smo sad ušle u Grohovo, jer je to tako netko zacrtao. No teritorijalne granice ponekad ne odjeljuju posve različite elemente. Rapport i Overing (2000: 62) pišu kako „svjesnost o zajednici ovisi o svijesti o granici" pritom se pozivajući na Cohena (1985) koji zajednicu[8] drži „simboličkim konstruktom koji proizlazi iz situacijske percepcije kojom se odjeljuje jedna društvena grupa od druge". Moram spomenuti kako ni Sara ni Sanja ne osjećaju posebnu pripadnost zajednici svojih naselja već su više vezane uz njihovu prirodu. Društvenost koju prakticiraju izvan svojih obitelji, prema onome što su u razgovorima otkrile, minimalna je i u službi zadovoljenja društvenih konvencija. Cohen (1985) piše kako se u zajednici pojedinac uči društvenosti i njenom prakticiraju. Zajednica pojedincima može pružiti dodatnu potvrdu identiteta putem sudjelovanja u zajedničkim praksama i ritualima. Ovdje navodim kako ni ja poput Sare i Sanje ne sudjelujem u tradicionalnim seoskim običajima poput maškara, što svakako ima značajniji utjecaj na nedostatak osjećaja pripadnosti društvenim zajednicama naselja u kojima obitavamo.

Kazivačice ne smatraju da žive na selu ili u ruralnoj sredini. Pridjev ruralno doživljavaju kao nešto što opisuje zaostalu fazu razvoja. Kontrast između seoskog i gradskog načina života prema njihovim kazivanjima nije toliko značajan, a sigurno je da se njihova naselja naspram grada Rijeke ne nalaze na oprečnim stranama dihotomne opozicije ruralno-urbano. Prema Rapportu i Overing takva distinkcija, kojom bi se označili različiti životni stilovi, različitost stanovništva, različiti tipovi društvenih odnosa u različitim geo-fizičkim okolišima, više nema analitičkog smisla (2000: 319). Dihotomije ruralno-urbano i seosko-gradsko s istraživanjima Roberta Redfielda počinju se razumijevati kao kontinuum (Hannerz 1980, Rapport i Overing 2000, Cloke 2011). Zajednice mogu biti smještene na različitim razvojnim točkama tog kontinuuma, a niti jedno selo ne nalazi se na krajnjem polu ruralnosti. Urbano i ruralno ne treba tretirati kao dva oprečna društvena sustava, jer se njihove socio-ekonomske strukture preklapaju (Rapport i Overing 2000: 376). Paul Cloke navodi termin *spacijalna hibridnost* koji u kulturalnoj geografiji označava urbanizaciju ruralnog, kao i ruralizaciju urbanog, ukazujući pritom na zamagljenost granica i međusobne utjecaje tako kategoriziranih prostora (2011: 567-568). Takvi trendovi hibridnog bivanja i življenja proizašli su iz trendova industrijalizacije, komercijalizacije i često oprečnih trendova migracija (u grad ili na selo) koji su iz njih proizašli. Visoka ili veća razina dostupnosti

[8] Zajednicu Cohen definira i kao entitet kojem netko pripada, koja je veća od srodstva, a bliža od onog što se naziva društvom (Cohen 1985: 15).

sadržaja najčešće je razlog za dnevne migracije u urbanije sredine (ne mora se raditi o gradovima, već i o većim naseljima poput Matulja) te sudjelovanje u svakodnevnim, utjelovljenim praksama mobilnosti kakva je vožnja javnim prijevozom- autobusom ili osobnim prijevozom- automobilom. Razlozi za putovanje ili dnevno migriranje (Čapo Žmegač 2003, Povrzanović Frykman 2001) sa sela u grad mogu biti obrazovanje, zaposlenje, socijalizacija, zabava, rekreacija, kupovina. Stanovnice sela mogu osjećati dvostruku ili trostruku pripadnost; selu, gradu i onome između. Moguće je sam prostor autobusa doživjeti kao življeni prostor u pokretu kojim se u učestaloj mobilnosti kazivačice umještaju. Životi kazivačica stoga se mogu odvijati bilokalno ili trilokalno, u selu, u gradu i u procesu migriranja. Putovanje je prema Caseyju (1996) također mjesto, dok Cresswell (2011: 576) kretnju naziva mobilnim ekvivalentom lokacije ili mjesta. Identiteti kazivačica mnogostruko su situirani, te ih karakterizira multi-lokalnost, jer nije moguće jasno odrediti njihovu pripadnost jednom lokalitetu. Identiteti dnevnih migrantica situirani su u mjestima iz kojih kreću i u koja dolaze, ali i u „samoj praksi njihova povezivanja“ (Povrzanović Frykman 2001: 13). Čapo Žmegač (2003: 127) piše kako stalno kretanje između dvaju lokaliteta može uzrokovati promjenu u vrijednosnoj orijentaciji, pa i akulturaciju kada bi se radilo o međudržavnoj translokalnosti. No utjecaj na vrijednosnu orijentaciju zasigurno ne oblikuje isključivo dugotrajnost putovanja, već i repetitivnosti mobilnih praksi te življeno iskustvo izvan stalnog mjesta obitavanja. Vrijednosne orijentacije kazivačica stoga mogu biti bliže onima mladih osoba koje obitavaju u gradu, nego većinskom stanovništvu sela; no opet takvo bi istraživanje zahtijevalo veći broj ispitanika i drugačiju metodologiju. Hannerz (1980: 64) piše kako stanovnik grada prihvaća nestabilnost i nesigurnost kao nešto normalno, kao iskustvo koje nadodaje svome kozmopolitizmu ili sofisticiranosti; što ipak treba promatrati s obzirom na veličinu pojedinog grada i njegovu razvijenost. Stanovnik grada izložen je njegovoj heterogenosti i kreće se među kontaktima s različitim pojedincima i grupama. Premda su odnosi u gradu naizgled površniji, ljudi uvijek teže živjeti kao članovi manjih grupa- obitelji, susjedstva, udruga, te nisu bezimeni dijelovi amorfnih masa (Rapport i Overing 2000: 376), kako se to iz perspektive većine kazivačica može činiti. Život u gradu svakako je dinamičniji, raznovrsniji, bogatiji mogućnostima te omogućuje kompleksnije živote. Stanovnice sela svoju percepciju i doživljaj pojava mijenjaju sukladno promijeni okoline, no nestabilnost i nesigurnost nije nešto što doživljavaju normalnim stanjem stvari; većina kazivačica otkriva kako jedva čeka doći kući na selo i imati svoj mir. Utjecaj velegrada na ljudsku psihu je intenzifikacija živčane stimulacije (Simmel u Hannerz 1980: 64)

Stanovnice sela stoga prvenstveno teže stabilnosti i sigurnosti koje im selo omogućava i na koje su navikle.

Iskustvena stvarnost i varijabilnost grada ovisi o percepciji ljudi koji u njemu obitavaju, kao i načinima na koje toj stvarnosti pristupaju i oblikuju je. Gradovi su meki okoliši koji postaju ono što njegovi stanovnici od njih učine (Raban u Hannerz 1980: 249). Kretanje gradom i vožnja u grad može biti obilježena rutinom i naporom, no i ne mora, ovisno o otvorenosti pojedinca da preoblikuje svoje iskustvo na način koji mu odgovara. Stoga se u pojedinim razgovorima s kazivačicama bavim njihovim taktikama kojima one mogu prisvojiti dijelove gradskih okoliša, prilagođavajući ih svojim potrebama, te rutama kretanja njima, što može imati utjecaj na to da grad doživljavaju višeslojnim i višeznačnim. Chambers gradove naziva poljima tranzicije i transformacije društveno-kulturne stvarnosti, migrirajućim krajolicima, mješavinama globalnih tendencija i lokalnih distinkcija (Chambers 1994 u Rapport i Overing 2000: 379). Kazivačice su sklone percipirati grad negativno, te ga stavljati u opoziciju sa selom, no oni se komplementarno nadopunjuju svojim utjecajima i jedno drugo omogućavaju. Stabilnost i sigurnost seoskih zajednica karakterizira se u odnosu na nesigurnost i promjenjivost grada, no prisvoji li se grad i preoblikuje li ga se sukladno pojedinačnim potrebama i selo i grad dobivaju neka nova značenja. On više ne ne mora biti „užasno glasan“ (Sanja), već se i on, poput sela, u životima kazivačica može percipirati kao dom (Sara). Ovdje ću se ponovno vratiti na mnogostruku situiranost identiteta kazivačica što ću dovesti u svezu s njihovim privrženostima mjestu (kao nečemu neodređenom). Privrženost mjestu pruža ljudima i grupama osjećaj identiteta (Low i Altman 1992) pa bi višestruka situiranost te specifičnost privrženosti mjestu/mjestima mogla utjecati na distinktivnost osjećaja mjesta. Kod mene su primjerice repetitivne prakse vožnje utjecale na to da osjećam neukorijenjenost u mjesto (kao određeno naselje), no ne mogu reći da ne osjećam privrženost prema mjestu/mjestima, već to osjećam na distinktivniji način. Sara mi u kazivanju otkriva kako je za nju osjećaj mjesta- osjećaj pripadnosti, ali i više od toga, vezuje ga uz naselje u kojem živi i prirodu kojom je ono okruženo, a ne uz osjećaj pripadnosti ljudima i zajednici tog naselja. Ipak, u razgovoru otkriva kako je njen osjećaj mjesta bio prisutan i kada je s mamom posjetila Vežicu, dio grada i zgradu u kojoj je živjela do šeste godine. Stoga je njen osjećaj mjesta na selu više povezan s prirodom, dok je u gradu više vezan uz ljude i sjećanja na djetinjstvo, što priziva teoriju o emocionalnom mapiranju okoliša kod šetača (Lund i Willson 2010). Je li osjećaj mjesta nešto dualno (Hummon 1992), iskustveno i simboličko? Može li ga se zahvatiti proučavanjem življenog iskustva kazivačica i utjelovljene egzistencijalne neposrednosti o kojoj piše Csordas (1994)? Ako je otjelovljenje proces neposredne društvene

interakcije to bi trebalo biti moguće fokusiranjem na kretanje i mobilnost tijela. Privrženost mjestu, prema Low i Altman, „može pružiti osjećaj dnevne i trajne sigurnosti i stimulacije s mjestima i objektima koji nude očekivan smještaj, prilike za relaksaciju od formalnih uloga, priliku za bivanje kreativnim i za kontroliranjem aspekata vlastitog života“, no također može „povezati ljude s prijateljima, partnerima, djecom i rođacima na očit i vidljiv način“ (1992: 10). Ovim navodom želim ukazati kako privrženost mjestu obuhvaća pripadnost mjestu (kao naselju s pripadajućim okolišem) i/ili pripadnost društvenoj zajednici nekog naselja. Osobne potrebe kazivačica utječu na dinamiku kretanja u materijalnom i senzorijalnom okolišu utjelovljenim i smještajnim praksama (od kojih se bavim šetnjama i vožnjama). Potrebe se od kazivačice do kazivačice razlikuju, stoga one koje teže osamljivanju svoje utjelovljene prakse više usmjeravaju na ono što im sam prirodni okoliš može pružiti (šuma u službi utočišta kod Sanje), dok potreba za druženjem pojedine kazivačice više otvara ka svijetu (Lund i Willson 2010) pružajući im prilike za socijalizaciju s njihovim bližnjima (većina intervjuiranih kazivačica). Rubinstein i Parmelee (1992: 146) krucijalnim nalaze ulogu osobnog značenja u formiranju osjećaja mjesta kao i privrženosti mjestu. U svom radu nastojim doprijeti do osobnih značenjskih svjetova kazivačica, gdje se u zajedničkim šetnjama s kazivačicama, razgovorima i intervjuima fokusiram na prakse kretanja i mobilnosti, stoga formiranje osjećaja mjesta proučavam prvenstveno polazeći od aspekata šetnji i vožnji kao utjelovljenih i smještajnih praksi, među mnogim drugima koje također utječu na njegovo formiranje.

4.1. Fenomenološki pristupi krajoliku

Koncept krajolika javlja se u romanskim i germanskim jezicima na prijelazu u 16. stoljeće te isprva označava umjetničku sliku čija je tema prirodni krajobraz (Cosgrove 1993 u Arnason 2010: 81). Krajolik tako počinje označavati umjetničku i književnu reprezentaciju krajobraza. No, ideja krajolika, prema Denisu Cosgroveu, javlja se u ranoj modernoj Europi s promjenom zemljoposjedničkih odnosa u trgovačkim urbanim sredinama. No, krajolik je ambivalentan koncept višestrukih značenja. Kulturalna geografija shvaća ga kao materijalni zapis koji se najčešće poima kao izgrađen ili prirodan (ceste, kuće, rijeke, brda, doline); potom kao način gledanja usko vezan uz njegovo reprezentiranje (kadar, vizualni prikaz prirodnog krajobraza), te kao obitavalište ljudi koji ga modificiraju i oblikuju njegove površine (parkovi, škole, ulice) (Wylie 2011: 300-301).

Ingold tvrdi da je „krajolik svijet kakav je znan onima koji u njemu obitavaju, koji nastanjuju njegova mjesta i putuju putevima koja ih spajaju“ (2000: 193). Povezujući tu misao sa shvaćanjem krajolika kao nečega do čega je moguće doprijeti kratkotrajnim utjelovljenim iskustvima nastojim doprijeti do značenja koja se u šetnjama kazivačica i krajolika konstruiraju. Prema Lund i Willson, šetnja je naracijski čin po sebi, jer slijedi narative svojstvene nekom krajoliku; stoga je ona interaktivni proces pripovijedanja (2010: 104). Osvrćući se na šetnje u koje sam pošla s kazivačicama, primjećujem kako su šetnja nepoznatim krajolikom i ona poznatim imale drugačije efekte na moj terenski angažman. Kazivanja sa Sanjom i Sarom uključivala su šetnje po rutama koje su kazivačice odredile, a koje su meni osobno nepoznate, no šetnje se razlikuju po tome što mi je krajolik kojim se kreće Sara poznat, ali je nepoznata ruta šetnje njime izazvala osjećaj stranosti, koji je potom utjecao na razinu mojeg osobnog angažmana prilikom iste.

Eric Hirsch piše kako postoji krajolik koji inicijalno vidimo i onaj drugi „proizveden lokalnom praksom koji upoznajemo i razumijevamo kroz terenski rad i kroz etnografski opis i interpretaciju“ (1995: 2). Hirsch navodi dva pola spoznaja o krajoliku: aktualnost prvog plana naspram potencijalnosti pozadine, mjesto-prostor, unutra-izvan, sliku naspram reprezentacije. Pritom je važno ne tretirati polove kao nepovezane ili zbroj, već kao momente prijelaza. Krajolik kao kulturalni proces prema Hirschu povezuje prvi plan svakodnevnog društvenog života (nas kakve jesmo) s pozadinskim potencijalom društvene egzistencije (nas kakvi bi mogli biti) (Hirsch 1995: 22). Navedena potencijalnost je ostvariva samo trenutno, ako uopće je. Hirsch piše kako „ne postoji jedan apsolutan krajolik, već serije povezanih kontradiktornih momenata – perspektiva koji supostoje u singularnoj formi: krajolika kao kulturalnog procesa“ (1995: 23). Ingold (2000) napada poimanje krajolika kao opozicije neutralne pozadine (potencijala društvene egzistencije) i krajolika kao kognitivnog i simboličkog uređenja prostora (svakodnevnog društvenog života), kakvim ga vidi Hirsch. Živeći u krajoliku, on postaje dio ljudi, kao što su ljudi dio njega (Ingold 2000: 189). Krajolik je stoga utjelovljeno obitavanje ljudi, a ne samo prostor na kojem se njihove utjelovljene prakse odvijaju. Dok Ingold krajolik vidi kao neprekidan proces ljudskog djelovanja u i sa svijetom, Hirsch ga vidi kao isprekidane momente čiji su planovi u kontradikciji. Vratit ću se na koncept utjelovljenja, kojim se krajolik može shvatiti kao dio ljudi- dok oni međusobno oblikuju jedno drugo, no čim percepciju zamijeni refleksija, ljudi svoju umještenost počinju objektificirati. To potkrjepljujem onime što su mi Sara i Sanja otkrile u kazivanjima. Sanja je iznijela kako o krajoliku razmišlja kao o nečemu izvan nje, više je „sporedni glumac“, ona je njegov promatrač, ali nije u krajoliku. Krajolikom Sara doživljava brda u daljini, koja su

odvojena od sela, koje se u podnožju nalazi sa svim kućama i stablima. Krajolik vidi kao pozadinu, neku kulisu, dok mjesto/naselje ne vidi kao nešto izvan. Vraćajući se opet na Ingoldovo shvaćanje krajolika (2000), granice je u krajoliku moguće odrediti, bilo da se radi o nekim prirodnim, poput horizonta ili početka šume, ili izgrađenim strukturama, kućama, tunelu ili brani, no te su granice integralni dijelovi krajolika.

4.1.1. Priroda i samoća

Kako bih proučila karakteristike šetnji u koje glavne kazivačice odlaze te njihove osobne potrebe, oslanjam se na metaforu konverzacije Lund i Benediktsson. Autori šetnju vide kao nešto što raspoznaje „više-nego-ljudski karakter“ svih značajnih razmjena koje uključuju ljude i krajolik (2010: 1). Za njih je krajolik razgovorni partner u konverzaciji sa šetačem, prilikom koje nastaju pojedina značenja. Ideje izravne komunikacije s prirodom, javljaju se još u 19. stoljeću s pokretima poput romantizma i američkog transcedentalizma. U nastavku stoga želim ukazati kako je emocionalna vezanost kazivačica i krajolika ispresijecana „konverzacijama“ koje vode s njim ili sa „samima sobom kao dijelovima prirode“.

Ono što je najzamjetnije kod zapisa sa šetnji sa Sarom i Sanjom je njihova smještajna praksa odlaska u šetnju kao osamljivanje, kako bi mogle biti same sa svojim mislima, bez distrakcija izvanjskog svijeta nastanjenog ljudima. Njihovo odredište su priroda i šuma. Kazivačice mentalno mapiraju sjećanja na svoje prijašnje šetnje, prethodno odlasku u novu šetnju te znaju što od takve aktivnosti mogu očekivati. Priroda za obje kazivačice predstavlja bijeg od društva. Sarine su misli prilikom šetnje apstraktnije i manje opterećene značajkama krajolika, jer put kojim šeće uglavnom poznaje kao poprište svojih šetnji. Sanja za razliku od nje šeće šumom u mjestu u kojem živi i čije značajke poznaje iz djetinjstva te stoga vrlo podrobno govori o njima, kao i o promjenama koje uočava prilikom naše zajedničke šetnje.

Sanja prilikom šetnje kazuje kako je naporno iz pristojnosti pozdravljati sve ljude na koje bi mogla naići u šetnjama te se možda i predstavljati pred njima, u čemu vidi prednost životu u gradu, gdje to nije nužno. Zbog mogućeg pozdravljanja izbjegava prolaziti putevima gdje bi ju ljudi mogli vidjeti. U intervjuu iznosi sljedeće: „Priroda i krajolik me podosta smiruju. To je najočitije u trenucima kad recimo šećem šetnicom po kanjonu Rječine ili do Velog Vrha i naiđem na nekog drugog šetača. Automatski mi se vrati nekakva napetost, koja

ne prođe dok više tog šetača ne vidim i ne čujem.“ Uznemirenost zbog slučajnog prolaznika kod nje izaziva i tjelesnu napetost. Sanjina asocijacija na termin osjećaj mjesta je utočište, pri čemu misli na šumu, kao utočište od preglasne svakodnevice i ljudi. Sara kaže kako u prirodi može biti svoja i ne mora paziti na površne stvari, dok i Sanja spominje nešto slično- kako se zna što se može očekivati od prirode (za razliku od ljudi) te joj ona služi za odbacivanje životnih negativnosti. Dodaje kako joj je lakše razmišljati kad nema buke te poput Sare preferira zvukove prirode. Odlazak u šumu više ne vezuje uz uspomene iz djetinjstva, već je to praksa koju je stekla odrastanjem, ali je tijekom prve šetnje osjećala potrebu da mi pojašnjava lokalitete vezane uz vlastitu prošlost, na koje smo tada nailazile.

Sanja se prilikom šetnje požalila na ljudske intervencije u okolišu mjesta. Nalazi apsurdnim izgradnju malog parka u mjestu poput Pašca, okruženog prirodom, kao i betoniranje potoka. Pokazala je nezadovoljstvo i novijim promjenama koje je uočila od svoje prethodne šetnje, žičanom ogradom na livadi, odvaljenim trupcima i raspiljenim deblom, što doživljava uništavanjem prirode. Sara također preferira mjesta bez ljudske intervencije koja ne djeluju umjetno, kontrolirano, lažno i na kojima priroda nije sputana, kao što je primjerice u gradskim parkovima. Nesputanost prirode, šumovitost, ono zaraslo i neuredno pa i stari zapušteni suhozidi za nju nose veću vrijednost od uređenih površina. Tu se očituje njena težnja ka povezanosti s prirodom kao životnom esencijom. Šetajući sama prirodom ne osjeća se usamljenom, već osjeća smirenost i ugodu. Takva nastojanja prizivaju transcedentalističku filozofiju, koja je svojevremeno kritizirala komfor industrijaliziranog društva i zagovarala monističku ideju, prema kojoj pojedinci posjeduju znanje o sebi i o svijetu oko sebe, koje nadilazi ono što mogu osjetilima spoznati. Takvo znanje dolazi intuicijom i imaginacijom, ne logikom ili osjetilno, stoga je ono što je ispravno prema toj misli za svakog individualno.[9] Zagovornici transcedentalizma poput Ralpha Walda Emersona i Henryja Davida Thoreaua odgovore na životna pitanja težili su naći kroz individualizam, samoodrživost, povezanost s prirodom i umjetnosti te jednostavnošću života. Monizam je stav koji sve pojave u svijetu svodi na jedinstveni duhovni ili materijalni princip, prema kojemu je sve razumljivo samo po sebi i objašnjava se samim sobom.[10]

Za razliku od transcedentalizma, fenomenologija, na kojoj se temelji osjetilna antropologija koju u radu koristim, opisom fenomena nastoji doprijeti do istine proučavanog predmeta. Fenomeni se pokušavaju razumjeti iznutra, kako se javljaju u svijesti te je od presudne važnosti način na koji se oni pojavljuju, jer oni nisu sami po sebi razumljivi. Pri

[9] http://www.ushistory.org/us/26f.asp (Posjećeno 30.8.2015.)
[10] http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=e1hmWRM%3D (Posjećeno 30.8.2015.)

šetnjama treba sagledati dimenziju interakcije s prirodom te umještenosti kazivačica u krajolik, a ne samo ono što kazivačice iznose. Za antropologiju osjetila, tijela i prostora, ključan je utjecaj fenomenologa Mauricea Merleau-Pontyja koji napušta dualizam tijela i svijesti te tvrdi kako se tijelo, svijest i svijet međusobno prožimaju. Otjelovljeni način percipiranja ne može biti transcendiran stoga što je tijelo sjedište naše percepcije koja omogućava da nam se senzacije javljaju (Thorgeirsdottir 2010: 20).

Sanja navodi tjelesne osjete koji joj se javljaju prilikom šetnji prirodom i daje izravan uvid u vlastito utjelovljeno percipiranje okoline: „Što se tiče samih tjelesnih osjeta, iako mi je češće draže šetati lakšim rutama jer ne zahtijevaju puno energije, prilikom prije spomenutih strmih uspona znam osjećati adrenalin, pogotovo ako se radi o nekakvom zahtjevnom usponu po kamenjaru, gdje u svakom času ispod mojih nogu može popustiti kamen.“ Iznosi kako se voli penjati na vrhove brežuljaka i fotografirati pogled koji se proteže s njih, što joj daje „drugačiju perspektivu o udaljenosti raznih dijelova grada i prigrada, kao i priliku da nakon uspona sva uspuhana, crvena i znojna sjednem na vrh brda, zapalim cigaretu i samo promatram suživot prirode i grada i života koji se odvija u svakom od tih dijelova meni pod nogama, dok na licu osjetim blago puhanje vjetra.“ Njena otjelovljena percepcija prirode na taj joj način daje uvid o vlastitoj umještenosti u krajoliku koji ju okružuje.

4.1.2. Šetnje krajolikom

Ingold na krajolik gleda fenomenološki, kroz ideju obitavanja, gdje se krajolici neprestance otkrivaju kroz načine na koji se ljudi kreću njima, obavljajući svakodnevne poslove; te drži da ih je najbolje razumjeti kao „otjelovljeni razvojni ili povijesni proces ukorijenjen u kontekstu ljudskog obitavanja u svijetu“ (Ingold 1993 u Lund i Benediktsson 2010: 5). Nadovezujući se na koncept krajolika kao razvojnog, povijesnog procesa, u ovom potpoglavlju želim ukazati na međupovezanost karakteristika šetnji kazivačica te ostalih smještenih praksi, s načinima razumijevanja krajolika u koje su umještene. Kazivačice sam u intervjuima pitala sljedeća pitanja: Provode li slobodno vrijeme oko kuće, šeću li? Kako se prilikom šetnji osjećaju, pojavljuju li se kakva ometanja, primjećuju li kakve pojave i o čemu razmišljaju? Kako doživljavaju prirodu i krajolik koji ih okružuju? Kakve misli, osjećaje i sjećanja oni pobuđuju i kakvi se tjelesni osjeti javljaju? Sigridur Thorgeirsdottir iznosi kako metafizička iskustva prirode otkrivaju naše znanje o njoj, naš odnos prema njoj i naše mjesto

u njoj (2010: 13). Slijedom toga iz intervjua vođenih s kazivačicama moguće je doći do spoznajnog sadržaja koji otkriva više o njihovom tokovima znanja, odnosu prema prirodi i smještenosti u njoj.

Dok je kod Sare i Sanje šetnja prirodom samotni bijeg od svakodnevice, kod Marine, Martine, Sabine, Renate, Nine i Lorene takva tendencija nije izražena. Šetnja može biti vezana uz otvaranje ka nečemu ili distanciranje od nečeg, tvrde Lund i Willson (2010). Sarine i Sanjine šetnje krajolikom karakterizira distanciranje od svijeta, dok se Marina, Martina, Sabina i Nina šetnjom otvaraju i prihvaćaju svoju okolinu. Sara i Sanja osjećaju privrženost spram prirode, krajolika te fizičkog okoliša, dok osjećaj pripadnosti ka lokalnoj zajednici i stanovnicima kod njih izostaje ili postoji u maloj mjeri, kako bi se zadovoljio minimum društvenih normi (pozdravljanje). Kod šestero kazivačica s kojima sam vodila isključivo intervjue, dostupnost prirode doživljena je ponajviše kao mogućnost za obavljanje slobodnih aktivnosti u kojima uživaju. Većina njih trenutke slobodnog vremena provodi u šetnji, dok Renata i Lorena priznaju kako rijetko provode vrijeme u šetnji prirodom.

Renata: „Ne šećem često, nemam valjda tu naviku, većina mojih šetnji se svode na one obvezne, npr. do fakulteta, autobusne stanice i sl. Ako se i odlučim na šetnju onda je to u društvu još barem jedne osobe i nije u mom okruženju nego je to uglavnom neka šetnja po gradu ili uz more. Definitivno bi htjela više vremena provoditi šetajući, pogotovo u svom kraju jer obožavam šumu, zelenilo, mirise okoliša na selu, no nekako mi obveze ne ostavljaju previše slobodnog vremena."

Lorena: „U zadnje vrijeme rijetko sam u šetnji. Eventualno odem do Opatije ili Voloskog pa prošetam uz Lungo mare s dečkom ili prijateljicom. Uokolo kuće prošetam jedino psa i poigram se s njim."

Intervjui sa „skupinom" šestero kazivačica su donekle podudarni u emocionalnim doživljajima i navikama prilikom šetnji. Kazivačice tako šetaju okućnicom, seoskim putevima, cestom u susjedno mjesto, šumom, šumskim putevima i livadama. Rjeđe šetaju same, češće su u društvu pasa, članova obitelji ili prijatelja. Kod kazivačica prevladavaju osjećaji opuštenosti i smirenosti prilikom šetnji te dobro raspoloženje zbog okruženosti njome.

Marina šetnju opisuje kao opuštajuću aktivnost koja je dio njenog života i pri kojoj joj društvo rade pas, prijatelji ili rođaci, a kad je sama uživa „u smirujućim bojama i zvukovima prirode". Prirodu doživljava kao inspiraciju, fotografira njene ljepote i u tome uživa. Iznosi kako se često iznenadi „koliko ljudi zapravo ne primjećuju predivno okruženje oko sebe".

Sabina: „Prilikom šetnje se osjećam opušteno, mirno i sretno. Volim šetati i to me opušta, veseli me što u bilo kojem trenutku mogu izaći u šetnju bez da koristim prijevozno sredstvo i što imam privilegiju da za samo nekoliko trenutaka mogu otići u šumu, na svježi zrak. (...)“

Suprotno od Sare i Sanje, kazivačice pozdravljanje prolaznika nalaze nečim uobičajenim, ne smatraju ga distrakcijom niti je ono za njih popraćenim nelagodom:

Lorena: „Najčešće (u šetnji) nema ometanja, osim ponekog poznanika s kojim popričam/pozdravim ga“.

Sabina: „Dok šećem, primjećujem ljude oko sebe, susjede i poznanike, pozdravljam ih i primjećujem što rade.“

Nina: „Ometanja: ne doživljavam ništa baš kao ometanja. Nastojim otvoreno prihvatiti sve i svih što i koji se nađu na putu.“

Među kazivanjima se prema metafizičkim iskustvima krajolika izdvajaju Martinini i Ninini doživljaji prirode. Martina tako piše o stapanju i jedinstvu s prirodom kao duhovnom iskustvu koje doživljava kroz tjelesne osjete prilikom šetnje prirodom: „Uđem potpuno u svaki komadić prirode, od kapljice kiše na listu, do same kore drveta, opisujem prirodu uvijek nakon kiše, jer kad mi netko spomene riječ priroda, to je prva stvar na koju me ona asocira. Priroda nakon kiše. Potpuno ju osjećam psihički, pogotovo pri svakom udisaju njenog specifičnog mirisa. Misli su sad i ovdje, u potpunosti taj trenutak.“

Za Ninu šetnja predstavlja nadopunu religijskom iskustvu; pruža joj priliku za molitvu i divljenje onome što je stvoreno od Boga: „Prilikom šetnje se osjećam opušteno, ujedinjeno s prirodom. Živo. Šetnja je prilika za molitvu. Divljenje stvorenome. (...) Primjećujem stvarnost oko sebe. Prirodu, stvoreno od ljudi...sve. Neke stvari doživim intenzivnije od drugih. Primjerice neki susret, neku novu pojavu u prirodi. Lijepo. Svaku šetnju nešto ili netko obilježi.“

Lund i Willson (2010: 98) pišu o procesu mapiranja krajolika posredstvom emocija. Šetač tako sa sobom u šetnju može donijeti pojedine emocije; kao što su uzbuđenje, radost, strah, koje su nastale prilikom prijašnjih šetnji. Sanja smatra kako prostor mapira emocijama jedino prisjećanjem. Mapiranje prostora više ne ovisi o tome kuda se kreće, nego što je u njoj. Ne povezuje neko mjesto/lokaciju s nekom određenom emocijom. „Više ovisi o onome s čim dođem nego što steknem tokom šetnje.“ Primjerice kada je okolina prebučna u šetnju dolazi živčana ili ako se osjeća depresivno i dalje je depresivna, premda se nekad osjeća bolje nakon

šetnje. Emocije s kojima dođe ju i dalje prate. Iznimku možda predstavlja strah od životinja, primjerice zmija. Strah počinje osjećati i kad je mrak ili kad se mrači kada „svi zvukovi postaju naglašeniji".

Odlazak u šetnju prirodom nešto je što većina kazivačica (izuzev Renate i Lorene, koje pretežno šetaju šetnicama uz more) prakticira u svoje slobodno vrijeme ili je imala običaj (Nina), pri čemu običavaju šetati mjestima i putevima na koje su navikle te imaju predodžbu o tome što mogu očekivati, shodno svojim doživljajima prilikom prijašnjih šetnji.

Premda kako sama priznaje ne šeta selom u svoje slobodno vrijeme, Renati se sviđa mogućnost da to može učiniti kadgod poželi te dodaje sljedeće: „Pošto sam odrasla na selu, pogled na šumu, planine i zelenilo mi je oduvijek drag i često se sjetim djetinjstva kad promatram krajolik te ne bi mogla zamisliti život bilo gdje drugdje, tj. u drukčijoj okolini. Pogotovo volim ovo proljetno vrijeme, ponajprije zbog mirisa cvijeća, šume, trave…ugodnog sunca…najdraže doba godine."

Lorena poput Renate navodi kako je rijetko u šetnji prirodom premda je njome okružena te dodaje: „Priroda oko mene se uvijek čini ista, a opet različita. Biljke, drveće imaju uvijek isti miris koji me podsjeća na djetinjstvo. (...)"

Šetnja krajolikom je ovdje izdvojena među drugim smještajnim praksama, no primjetno je da kazivačice krajolik emocionalno mapiraju kao entitet koji im osigurava smirenost, opuštenost ili priziva nostalgična sjećanja na djetinjstvo. Lund i Willson u tekstu *Slipping into Landscape* pišu o idealnoj šetnji kao stanju u kojem se um, tijelo i svijet ujedinjuju, koja daje osjećaj ritma te osjećaj da su šetač i krajolik u svojevrsnom savezu (2010: 97). Držim da tako opisana šetnja nije ostvariva u svakodnevnoj, lokalnoj praksi. Radi se o potencijalu kojem se može težiti ili se on pojavljuje naknadnim pridavanjem značenja življenom iskustvu i njegovim reprezentiranjem. Dijalektički odnos svakodnevnih smještajnih praksi u krajoliku i njegovo imaginiranje ono su što, u Hirschovskom smislu, čini krajolik kao kulturalni proces te utječu na formiranje osjećaja mjesta. Moglo bi se zaključiti da kazivačice smještajno i utjelovljeno znanje ne napušta i da njihove emocije ne odstupaju značajno od njega prilikom šetnji. Kod svih kazivačica primjetna je privrženost krajoliku u kojem su odrasle, koja je ponekad u službi socijalizacije, kod Marine i Sabine, osamljivanja, kod Sare i Sanje, duhovnosti za Martinu i religioznosti kod Nine.

4.2. Konstituiranje mjesta

Težnja ovog potpoglavlja je saznati kojim se procesima i na koji se način mjesta konstituiraju u krajoliku. Također, namjera mi je ukazati na međuodnos konstituiranja mjesta i situiranja identiteta kazivačica koje obitavaju na selu[11] ili u naseljima. Kako bih došla do tih saznanja fokusirat ću se na svakodnevne prakse smještanja, kao i na fluidan odnos mjesta i krajolika. Casey tvrdi da su osjet i prostor oduvijek umješteni (1996: 18). Mjesto se prema njemu ne može spoznati niti osjetiti bez bivanja u njemu, što je nužnost da bi ga se moglo percipirati. Mjesto povezuje s neposredno življenim, utjelovljenim iskustvom koje je prema njemu „istinsko lokalno znanje". U nastojanju da dođem do šireg uvida u lokalno znanje usredotočit ću se na kazivanja o selu i kontekst koji život na selu obuhvaća.

Snježana Čolić u knjizi *Kultura i povijest: socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture* isključuje razmišljanja o narodu kao „homogenim grupama seljaka koji žive u simbiotskom odnosu prema urbanom centru." Čolić piše kako se članove suvremenih društava mora promatrati kao „članove mnogih različitih društvenih grupa" (2002: 57). Seosko stanovništvo stoga nipošto nije homogeno, jer su sela otvorena za migraciju u oba smjera. Robert Redfield svojedobno je iznio dihotomnu koncepciju o maloj tradiciji sela i velikoj tradiciji grada. Kao što sam u radu ranije navela, selo i grad ne treba promatrati kao oprečne polove dihotomne opozicije. Redfield je u svom radu istraživao transformacije koje se javljaju na seoskom kraju kontinuuma selo-grad (Redfield 1930, 1941 u Rapport i Overing 2000: 375). Zajednice pojedinih sela/naselja koja u ovom radu spominjem smještene su na različitim točkama uzduž kontinuuma i ne mogu biti isključivo usmjerene malim tradicijama, niti su socijalno homogena ili fizički izolirana. Samo istraživanje je dobrim dijelom odrađeno mrežno, virtualnim putem iz jednog takvog „sela" što ide u prilog visokoj razini komunikacijske povezanosti neovisno o mjestu nečijeg obitavanja. Neke kazivačice pokazuju veću razinu solidarnosti u zajednici, dok su neke, poput mene izraženo individualistički usmjerene. Osobni odnosi licem-u-lice i odnosi na daljinu su pak ispremiješani u svim sferama življenih iskustava, čega je ponovno primjer ovo istraživanje provođeno dvama različitim modusima istraživanja.

Sanja smatra da selo može i ne mora biti ruralno. Pašac ne smatra selom jer za nju selo nekako podrazumijeva imanje ruralnih obilježja (visoki stupanj aktivno obradivih površina). Pašac ih više nema. Ljudi s kojima je ona odrastala, generacija njenih djeda i bake je umrla, a

[11] Antropološka enciklopedija selo definira kao „relativno stabilnu ljudsku zajednicu u terminima lokacije i izgrađenosti, koja je najčešće veća od kampa ili raštrkanog zaseoka, no manja od grada ili velegrada" (Birx 2006: 2282-2283).

živi su njihova rodbina, unuci; mnoge su kuće prodane ili su kupljene. Ne zna tko u Pašcu u kojoj kući živi; idu li ljudi busom doma ili nekome u posjetu. Naglašava da uzmem u obzir da se ne interesira za živote susjeda, dok njena baka i majka znaju „ki je čigov“. Sara također smatra da nas dvije ne živimo u ruralnom području. Lijepo izgledaju ovdašnje kuće i okućnice, dok pridjev ruralno vezuje uz makadam i blato, oslanjajući se većinom na estetski dojam. Nadodaje: „nit' se strašno puno ljudi bavi poljoprivredom, nit' je životinja puno“, želeći pritom naglasiti naseljenost svoga i okolnih seoskih naselja te napuštanje poljoprivrednih djelatnosti u njima. Imajući na umu primjere sela koje obuhvaća ovo istraživanje držim da je od tradicijskih aspekata karakterističnih za selo preostalo vrlo malo; zemljoradnja koja više nije u funkciji privređivanja za život i „Pust“ kao prežitak s pripadajućim običajima (zvončarskim skupinama i maškarama).

4.2.1. Prakse kretanja i mobilnosti

Christopher Tilley piše kako su sva mjesta u krajolicima te da „krajolici konstituiraju određeno mjesto“ (1994: 74). Karakteristike krajolika svakako utječu na oblike smještajnih praksi stanovnica sela, koje stvaraju mjesto kroz svoja utjelovljena i multiosjetilna iskustva. Prilikom intervjuiranja, od velikog interesa bilo mi je saznati kako kazivačice doživljavaju kretanje kroz krajolik koji ih okružuje bilo praksom šetanja bilo vožnjom prijevoznim sredstvom. Dok je u prošlosti život na selu pretpostavljao ukorijenjenost u fizički okoliš i njegovu zajednicu, suvremeni način života zahtijeva svakodnevnu mobilnost. Tilley o dnevnim putovanjima kroz krajolik piše kao o svojevrsnim biografskim susretima za pojedince, koji se prilikom njih prisjećaju „tragova aktivnosti iz prošlosti i prethodnih događaja, iščitavajući znakove“ na koje nailaze (1994: 27). Stanovnice sela se prolaskom kroz pojedina mjesta i lokacije prisjećaju događaja koji su se ondje odvijali te prethodnih putovanja koja također ostaju upamćena ovisno o intenzitetu njihova doživljaja. Ingold tvrdi da mjesta „ne bi bilo da nema dolazaka i odlazaka na njih ili od njih negdje drugdje“. On vidi mjesta kao nevezana. Mjesta se po njemu više pojavljuju, nego što postoje (Ingold 2008 u Pink 2009: 32). No mjesta se ipak determiniraju skladno fizičkom značajkama neovisno o tome posjećuje li ih netko ili ne. Caseyjeva (1996) tvrdnja da je mjesto događaj i Tuanova (2001) da je mjesto stanka međusobno se ne isključuju, ako se u obzir uzme Geertzovu (1996) tvrdnju da je mjesto intenzitet onoga gdje smo ili, nadodajem, gdje smo bili i više nismo.

Mjesta u kojima kazivačice obitavaju konstituiraju se procesima njihova kretanja i mobilnosti u krajoliku bilo smještajnim praksama šetnji ili vožnji različitim prijevoznim sredstvima. Seoska se naselja pak konstituiraju u odnosu na mogućnosti ili nemogućnosti, na dostupnost sadržaja ili udaljenost od njih. Konstituiranje mjesta kao seoskih naselja utječe na situiranost identiteta kazivačica determinirajući njihov način života potrebom za putovanjem ili dnevnim migriranjem. Kazivačice stoga mogu živjeti multi-lokalno; bilokalno i trilokalno, u seoskom naselju, gradu, te u praksi migriranja koja ta mjesta povezuje (Povrzanović Frykman 2001: 13). Seoska naselja pozicioniraju se i konstituiraju u odnosu na grad, što je predmet analize sljedećeg poglavlja.

4.3. Odnos selo-grad

U prethodnim sam poglavljima pokušala saznati više o konstituciji mjesta u krajoliku fokusirajući se na karakteristike otjelovljenih praksi šetnji kazivačica kojima se one umještaju. Otjelovljene prakse šetanja krajolikom umještaju kazivačice i konstituiraju njihova mjesta obitavanja u krajoliku, dok prakse putovanja ili dnevnih migriranja pozicioniraju i konstituiraju njihova sela u odnosu na grad. Ovdje ću se usredotočiti na to kako iskustvo života povezuje i razdvaja selo i grad te jesu li te dvije vrste obitavališta drastično različita. Dihotomija selo-grad u Redfieldovoj konceptualizaciji prerasla je u kontinuum, proizlazeći iz činjenice da stvarna društva ili načini života potpadaju negdje između dihotomnih suprotnosti (Hannerz 1980: 64). Sanja mi je u jednom razgovoru otkrila kako ona kod kuće sa svojom obitelj komunicira na čakavskom, varijantom ikavske čakavice s većom primjesom štokavskog, šaleći se pritom na račun toga što živi na selu, a Pašac spada pod Rijeku, te toga da joj je i govor negdje između književnog i čakavskog. Izdvajam fragment kazivanja koji upućuje na spacijalnu hibridnost i seosko-gradski kontinuum: „Mislim da je stvar u tome da se zbog blizine grada i činjenice da je još i moja mater u osnovnu školu odlazila u grad, u školu „Centar“, dogodilo to da se jednostavno čista čakavština izgubila. Pretpostavljam da prije, dok je četiri razreda osnovne škole bilo dovoljno, tu u igri bila čista grobnička čakavština, ali kako su djeca odlazila u osnovnu školu u grad i bila redovito u doticaju s gradskim govorom i gradskom djecom, čakavština se pogubila.“

Kazivačice koje sudjeluju u istraživanju povezuju iskustva života u naseljima izvan gradske sredine, kao i potreba da njoj teže radi obrazovanja, zaposlenja i otvaranja novih životnih mogućnosti. Ono što je zajedničko svim kazivačicama jest to da su ovisile ili još uvijek ovise o linijama javnog prijevoza, kako bi stigle na svoje odredište u gradu ili da bi se vratile kući na selo. Fokus mojih pitanja u intervjuima bile su repetitivne vožnje autobusom kao javnim prijevoznim sredstvom, koje spaja dvije suprotnosti životnih ritmova: selo i grad, na čemu se gradi narativ njihovih pisanih odgovora. Pitanja koja sam postavila kazivačicama su sljedeća: Kakva te sjećanja vežu uz život na selu? Po čemu pamtiš pojedine lokacije? Kako se osjećaš po pitanju toga što moraš putovati autobusom/autom da dođeš u grad, odeš na faks, na posao ili izađeš van? Koliko traje vožnja do grada? O čemu razmišljaš u vožnji? Što primjećuješ gledajući kroz prozor, gledajući krajolik? Kakve su vizure? Čime si zaokupljena? Slušaš li glazbu? Kako promatraš grad? Služiš li se/voziš li se još nekim prijevoznim sredstvom osim autobusa? Misliš li da tvoje mjesto stanovanja značajnije utječe na tebe (na interese, slobodno vrijeme, zanimanje)? Što možeš reći o životu na selu u odnosu na grad?

4.3.1. Dnevno migriranje selo-grad

„S prozora, zvukovi se raspoznaju, tokovi izdvajaju, ritmovi odgovaraju jedan drugom“ (Lefebvre 2004: 28). Kako bi se shvatilo promicanje ritmova centar-periferija, u mom slučaju selo-grad, Lefebvre tvrdi kako je nužno smjestiti sebe simultano unutar i izvan nečeg te on kao idealnu poziciju navodi balkon, a ako ga nema prozor. Moja pozicija prilikom vožnji u grad i iz grada bilo je smještanje uz prozor autobusa. Mnogobrojne migracije kod mene su stvorile osjećaj nepripadanja i neukorijenjenosti u specifično mjesto- mjesto stanovanja. Pozicija uz autobusni prozor je pokretna, premda je obilježena rutinom koja može stvarati osjećaj dominacije nad cestom, stvarima i prolaznicima koji se usput pojavljuju. Vožnja autobusom utjelovljeno je iskustvo koje obuhvaća fizičku smještajnost tijela u samom prijevoznom sredstvu, kao i u odnosu na druge putnike. Iskustvena stvarnost vožnje uključuje raznolike mirise, taktilne doživljaje prilikom sjedenja, držanje za šipke, pritisak na dugme za zaustavljanje, vizualnu raznolikost vizura koje se izmjenjuju kroz prozore, motrenje suputnika, slušanje glazbe, komuniciranje ili slušanje razgovora koji se odvijaju i pregršt drugih multiosjetilnih doživljaja. U intervjuima s kazivačicama stoga posebnu pozornost pridajem tome na koji način poimaju svoje mjesto stanovanja te što su primjećivale u vožnjama sa sela u grad i obrnuto, kako bih na taj način pronikla u šire procese konstituiranja

i pozicioniranja sela u odnosu na grad. Ono što nastojim saznati je kako praksa putovanja/dnevnog migriranja i življeno iskustvo povezuju i razdvajaju selo i grad, uz što ću istražiti perspektivu selo-grad i njihovu dinamiku.

Kazivačice su u intervjuima navele da su im odlasci autobusom u grad postali rutinom tijekom školovanja. Sanji je potrebno 10-15 minuta da stigne u Rijeku autobusom. Sari i ostalim kazivačicama potrebno je prosječno 45 minuta, a automobilom nešto manje, oko 30 minuta vožnje. Sanja i Sara ne voze automobil te im prijevoz autobusom i čekanje oduzima više vremena nego što je to potrebno automobilom. Kazivačice navode promjenu u percepciji pri dolasku u grad. Iznose pojavu drukčijih osjećaja prilikom putovanja selom i okruženosti prirodnim krajolikom, od onih koji se javljaju u gradu, gdje primjećuju promjenu u životnoj dinamici. Promet u gradu Rijeci je gušći, što zahtjeva brojniju prometnu regulaciju i višu razinu pozornosti zbog većeg protoka ljudi.

Sabina: „Kada putujem iz sela prema gradu jasno vidim razlike i svjesno percipiram kada dolazi kraj selu, a počinje grad i obrnuto. Obuzmu me drugačiji osjećaji kada putujem gradom ili kada putujem selom."

Sanja: „Kad dolazim u grad, iz busa, na Orehovici, je vidljiva Trsatska kula i neboderi na Kozali, tako da su mi te vizure nekako glavni vizualni aspekt odlaska u grad. Za mene, osjećaj da sam u gradu kreće otprilike na izlasku iz tunela Banska vrata, to je moja imaginarna granica između grada i okolnih naselja, barem što se tiče te konkretne ceste."

Vožnja je kazivačicama svojevrsna priprema za promjenu ritma i za „sinkroniziranje" koje grad zahtijeva. Lund i Willson smatraju kako imaginacija omogućuje vizualizaciju onoga što se na putu očekuje te se na taj način može ući u sinkronizirani ritam s okruženjem (2010: 101). Očekuje se da su ljudi u gradu užurbani, zaokupljeni svojim poslovima, mogu se očekivati gužve i zastoji u prometu te redovi čekanja u javnim ustanovama.

Sabina o vožnji u grad iznosi: „Dok sam se vozila autobusom često sam slušala glazbu kako bih prikratila vrijeme. Također, promatrala sam krajolik, promatrala sam i druge ljude. Primjećivala sam svakodnevne pojave, ljude i automobile na ulici. Najčešće su moje misli bile usmjerene ka svakodnevnim obavezama ili sam bila zaokupljena svakodnevnim, trivijalnim mislima."

Gulin Zrnić piše kako je grad proces. On je „kulturno-društveno konstruirana stvarnost" i „simultanost različitosti- vremena, društvenosti, kultura" (Gulin Zrnić 2006b: 7). Naglasak je na svakodnevnom i individualnom iskustvu grada. Pojedinac može prisvojiti grad, transformirati ga i oblikovati svojom svakodnevnom snalažljivošću (Cohen 1993 u

Gulin Zrnić 2009: 22). Tako je Rijeka, lučki i industrijski grad u kojem kazivačice izvršavaju raznolike obveze, pohađaju fakultet ili odlaze na posao, poprištem i njihovih večernjih izlazaka, što ukazuje na mnogoznačnost koju grad nosi, a koja je izmaknula prilikom virtualnog intervjuiranja. Kazivačice (izuzev Nine) potrebu za planiranjem vremena nisu iznosile na način koji bi odražavao kreativni potencijal za prisvajanje grada, čemu je možda pridonio način na koji sam strukturirala pitanja, fokusirajući ih ponajviše na smještajnu praksu mobilnosti. Iz vlastite istraživačko/kazivačke pozicije primjećujem da svakodnevno snalaženje u gradu i vođenje računa o javnom prijevozu može biti zabavno iskustvo. Vožnja ponekad može poslužiti kao poželjno gubljenje vremena te bih ja ponekad znala napraviti „đir do Pećina“ ili „đir do Rijeke“ prije nego bih se ukrcala na autobus koji bi me odveo kući, ili u Opatiju ako bih išla na posao. Cresswell piše kako kretanje zahtijeva napor, a to je ono što ljudi nastoje reducirati osmišljavajući bolje spacijalne aranžmane koji zahtijevaju manje kretanja i napora (Cresswell 2011: 573). Idealna kretnja je naravno ona u kojoj se kreće izravno iz točke a u točku b, no ako to nije moguće, kreativan način da se praksa migriranja prisvoji je kretati se još više samo da se ne miruje i ne provodi vrijeme čekajući. Potrebno je sagledati iskustvenu dimenziju vožnje, a ne isključivo potencijalan trošak i razinu efikasnosti. Mnoge ljudske prakse nisu efikasne pa ih ljudi svejedno čine, primjerice sadnja cvijeća radi estetskog doživljaja i zadovoljstva koje se u toj radnji može pronaći. Vrijeme provedeno u vožnji ne mora biti mrtvo vrijeme, kakvim ga smatra transportna geografija (Cresswell 2011). To vrijeme može biti i produktivno; provedeno u planiranju segmenata života, čitanju literature ili vijesti, kao i ispunjeno zadovoljstvom proizašlim iz razgovora s nekim poznanikom ili iz slušanja omiljene glazbe. No onaj koji se kreće/vozi nema uvijek utjecaja na sam tijek vožnje, njene uvjete i kvalitetu.

Kazivačicama je vožnja autobusom, s godinama postala navikom, no sve bi se mogle složiti kako ovisnost o linijama javnog prijevoza otežava svakodnevicu i može biti frustrirajuća. Putovanje autobusima zahtjeva planiranje dnevnih aktivnosti i brigu oko voznog reda, o kojem ovisi dužina njihova ostanka u gradu. Zbog rijetkih autobusnih linija, kazivačice su znale mnogo ranije kretati prema gradu. Sabina navodi kretanje od dva sata ranije, što je po Nini korisna vježba discipline i točnosti, a Sabini iznimno frustrirajuća činjenica. Ovisnost o autobusnim linijama utječe na socijaliziranje kazivačica te neke od njih navode kako su ponekad primorane odustati od izlazaka stoga što im posljednji autobus kući iz grada kreće već u 22:45. Kao olakotnu okolnost pojedine kazivačice navode mogućnost kombiniranja prijevoza automobilom i autobusom. Renata navodi kako joj je prijevoz olakšan

i pristupačniji otkad vozi automobil. Te dodaje da je imala tu sreću da su joj „roditelji (ranije) uskakali po pitanju prijevoza kako god je trebalo“. Marina putuje automobilom koji joj je „ipak najkomotniji način“, no mišljenja je da vožnja autobusom može biti zanimljiva jer prilikom nje može „slobodno promatrati krajolik“ i mjesta kroz koja putuje. Dodaje kako tijekom vožnje može i čitati, dok se kad vozi automobil mora koncentrirati na cestu i okolne automobile. Sabina smatra „kako je vrlo teško živjeti na selu ukoliko osoba nema vlastito prijevozno sredstvo. Vožnja automobilom daleko je praktičnija, brža i funkcionalnija.“ Vozeći se njime ne mora ovisiti o voznom redu niti „svoje obaveze, potrebe ili želje prilagođavati prijevozu.“

Vožnja u trajanju od oko 45 minuta, je kazivačicama s područja općine Matulji, ponekad poslužila za čitanje, učenje, promatranje prirode, slušanje glazbe. Pozitivan aspekt dugotrajne vožnje autobusom jest to što ona nudi priliku za druženje i razgovor s poznanicima i prijateljima. Nina pomalo žali za tim vožnjama, pišući kako otkad živi u gradu javni prijevoz koristi onda kada nema vremena za pješačenje. Tvrdi da se radi o nužnosti putovanja s jedne na drugu točku, dok su nekadašnje vožnje na relaciji selo-grad „bile gotovo poetične“.

Na percepciju putovanja i samog grada kod kazivačica, značajan utjecaj ima prijevozno sredstvo kojim se služe pri obavljanju svakodnevnih obveza. Tako kazivačice koje obitavaju na selu i služe se isključivo javnim prijevozom, grad doživljavaju drugačije od ostalih. Prirodu kojom su okružene sklonije su vidjeti kao bijeg od negativnosti grada i društva, te osjetiti olakšanje pri povratku kući na selo. Rijetko uviđaju kreativne potencijale za prisvajanje grada smještajnim praksama kretanja i mobilnosti. Olakšanje prilikom povratka kući zajedničko je svim kazivačicama, neovisno o njihovu mjestu boravka.

4.3.2. Kako iskustvo života povezuje i razdvaja selo i grad?

Problemu nezgrapnih definicija i konceptualizacije seoskog života, pokušala sam doskočiti kombiniranjem metodologija osjetilne i virtualne etnografije, usmjerivši se na dnevno migriranje kao praksu koja povezuje seosko i urbano. Putem onoga što su mi kazivačice otkrile o svojim putovanjima, saznala sam više o njihovu življenom iskustvu. Svakodnevno, življeno iskustvo „pretvara grad apstraktne strukture u svakodnevnu praksu i simboličko mjesto, dijelom života većine nas“ piše Gulin Zrnić (2006b: 14). Ono čega se autorica ne dotiče je specifičnost doživljaja grada, kod stanovnika koji obitavaju na selu, a

grad svakodnevno posjećuju radi životnih nužnosti. Grad je u životima kazivačica vezan uz srednjoškolsko obrazovanje, pohađanje fakulteta, obavljanje raznoraznih obveza i zaposlenje. On nudi veći broj sadržaja, što obuhvaća bogatije kulturne sadržaje, odlaske u kino, na koncerte, u restorane, mogućnost nalaženja s prijateljima „na kavama“ te noćni život.

Sabina primjećuje kako se u njoj javljaju drugačiji osjećaji dok boravi na selu u odnosu na boravak u gradu. „Teško je to opisati riječima, rekla bih da grad ima drugačiju „vibru“ od sela, što se zasigurno može pripisati i većem protoku ljudi, vozila, zvukovima, mirisima i općenitom dojmu grada. Sukladno tome, i ja se osjećam drugačije u gradu nego li na selu.“

Kazivačice povezuje iskustvo života na selu te ću u daljnjem izlaganju njihovih odgovora, nastojati ukazati na to u kakvom su odnosu njihova iskustva života u gradu i na selu. Sela se konstituiraju u odnosu na grad, u odnosu na mogućnosti ili nemogućnosti koje se nude ili koje su stanovnicama uskraćene, što potom utječe i na situiranje njihovih identiteta kao multi-lokalnih. Selo je vezano uz dom, djetinjstvo, osnovnoškolsko obrazovanje, provođenje slobodnog vremena izvan kuće, opuštajuće šetnje, vlastiti mir, okruženost šumom, povezanost s prirodom, slobodu u prirodi, osjećaj pripadanja, aktivnosti i hobije te „otvorene prostore“, slabiji promet na cestama i brigu o okućnici.

Renata: „Smatram da je odrastanje na selu uvelike utjecalo na mene. Naučila sam cijeniti slobodu, svoj prostor, svoj mir. Od kad znam za sebe uvijek sam više preferirala šume, planine, neku osamu, zelenilo i tu vidim veliki utjecaj mjesta na odrastanje.“

Nina: „(Selo)... je djetinjstvu dalo dimenziju zdravog odrastanja u zajedništvu s obitelji i mnogo djece na istom mjestu, odrastanje u slobodi kretanja i sigurnosti sela. Mnogo prostora u prirodi za igru. Neopterećenosti. Utjecalo je svojom bliskošću.“

Martina: „...odlično mi paše što ima puno šume i šumskih puteva te ceste nisu jako prometne, tada uzmem svog psa i šetam se s njim ili vozim bicikl. Osjećam miris proljeća u zraku ili kasnog ljetnog toplog zraka, poseban osjećaj, osjećam se živom i veselom.“

Sabina: „... život na selu na neki način i primora osobu da se posveti radovima u vrtu, uređenju okoliša i sl. jer život na selu iziskuje puno radnji koje sa životom u gradu ne postoje- npr.- košnja trave, cijepanje drva, čišćenje snijega, briga za domaće životinje itd. pa se tako slobodno vrijeme često pretvori u neku obavezu...“

Jedan od nedostataka života na selu predstavlja manjak sadržaja u mjestu stanovanja te prostorna udaljenost od grada, što ima utjecaj na sve aspekte života, na životne interese i izbor prioriteta. O pojedinačnoj percepciji ovisi doživljava li se taj utjecaj kao nešto negativno.

Kazivačice iz sela u općini Matulji stoga teže Matuljima, Opatiji pod koju Općina spada i gradu Rijeci, dok je Sanja većinom usmjerena ka Rijeci i u slabijoj mjeri ka Čavlima.

Sabina navodi kako „...prostorna udaljenost od bilo kojeg sadržaja (dućana, pošte, škole, zdravstvenog centra itd.) uvelike utječe na planove i način organiziranja svakodnevnih radnji.“

Sanja: „...Pašac nije nikome usput, tako da mi je već neugodno pitati prijatelje koji voze za prijevoz, iako oni tvrde da im nije problem.“

Sara: „...volim vjerovati da (mjesto stanovanja) utječe na moj društveni život, iako niti taj utjecaj nije vrlo značajan. Mislim da bih se češće viđala s prijateljima kada bih živjela npr. u Rijeci.“

Marina: „U isto vrijeme sam i dugo i dovoljno blizu gradu tako da kada nešto moram obaviti nije mi problem otići do Rijeke.“

Lorena: „Svoje interese i vrijeme provodim po svojoj volji pa mi prema tome nigdje nije teško ići. Zahvalna sam što ovdje živim i što sam provela puno vremena u prirodi.“

Kazivačice navode kako moraju dobro isplanirati svoje svakodnevne obaveze kako se ne bi morale vraćati u drugo naselje ili grad, ponovno se voziti te gubiti dodatno vrijeme na njihovo izvršavanje, jer u mjestu u kojem stanuju većinu stvari ne mogu obaviti.

Sanja: „Više-manje sve moram pomno isplanirati i uskladiti kako bih imala čim manje praznog hoda u gradu između buseva...“

Sabina: „Svoje svakodnevne obaveze prilagođavam na način da obavim više stvari odjednom, nakon posla se zaustavljam na benzinskoj pumpi, u dućanu, kod doktora ili drugdje kako se ne bih morala vraćati. Ponekad i odustanem od nekih planova iz tog razloga.“

Gulin Zrnić navodi kako stanovnici grada „percipirane negativnosti grada stavljaju u omjer s pozitivnim vrednovanjem seoskog života“ (2009: 108). Isto je vidljivo i na primjerima u kojima stanovnice seoskih naselja selo i grad stavljaju u opoziciju.

Sabina iznosi: „Život na selu obilježio me i prisvajanjem određenih običaja i tradicije koja se na selu njeguje, a naposljetku i čakavsko narječje koje zasigurno u gradu nikada ne bih naučila.“ Dodaje kako je uvjerenja da „u slučaju da živim u gradu, odnosno (u) stanu ne bih imala niti interesa niti mogućnosti baviti se vrtlarenjem ili bi pak to bilo znatno otežano. U ovom slučaju, uz članove svoje obitelji, ali i zbog činjenice da pokraj kuće imam neiskorištene površine zemlje počela sam svoje slobodno vrijeme posvećivati radovima oko kuće.“

Lorena: „Često mi se čini da je i odgoj (na selu) drukčiji, da su ovdje stvari realnije, mirnije, da su ljudi navikli na veći rad i da su to usadili svojoj djeci. Uvijek to ovisi od obitelji naravno, ali ja govorim za svoju generaciju koja je odrasla sa mnom na selu i onu koja je bila sa mnom npr. u srednjoj školi.“

Kazivanja se poklapaju u shvaćanjima olakšavajućih okolnosti svakodnevnog života u gradu. Stanovnicima grada potrebno je manje vremena za putovanje s mjesta na mjesto, povratak kući nakon izlazaka nije otežan brigom oko rijetkih linija javnog prijevoza, a blizina sadržaja čini život mnogo jednostavnijim. No Sabina primjerice navodi kako su joj prioriteti „komoditet i intima koju pruža život na selu“ te okućnica s vlastitim vrtom, dvorištem i terasom. U kazivanjima je prisutna idealizacija seoskog života po pitanju stanovanja, ljepote odrastanja, ali i odgoja te jedinstvenosti uspomena i načina života. Selo s pripadajućim prirodnim okolišem predstavlja sinonim za dom. Martina piše kako je život na selu za nju „poseban osjećaj“ koji ne bi mijenjala za život u gradu: „paše mi taj mir, ta tišina, ta priroda“.

Lorena: „Uvijek će mi mišljenje biti da je naše djetinjstvo bilo ljepše, da mi imamo uspomene kakve „gradska“ djeca ne mogu ni zamisliti. I da će to uvijek nekako biti tako...“

Sabina: „Kada prolazim gradom i gledam stambene zgrade često razmišljam kako bih se živeći u stanu osjećala pomalo zatočeno, kada ne bih imala mogućnost korištenja okućnice ili pak vlastitog parkirnog mjesta, mogućnost držanja kućnog ljubimca...“

Renata: „Imam svoj mir kad tako hoću, a opet grad mi je udaljen samo 20 km te mogu otići kad god se zaželim nekih raznovrsnijih sadržaja. Također, smatram da je odrastanje na selu puno ljepše i razigranije nego u gradu.“

Nina navodi kako je selo „izvrsno mjesto za odmak nakon dana na poslu, u gradu. Mjesto za vikende. Opuštenost i uživanje u ljepoti prirode.“ S druge joj strane daljina od centra grada izaziva negativne osjećaje zbog ovisnosti o prijevoznim sredstvima i količini izgubljenog vremena.

Ninino kazivanje izdvaja se uvidom u iskustvo života u selu i u gradu, njihovim razlikama i komplementarnostima. Grad je u njezinom iskazu blizak „simultanosti mnogoznačnosti“ kakvim ga karakterizira Gulin Zrnić (2009: 25). Nina tvrdi kako je razlika života u gradu i na selu „većinom vanjskog karaktera“. Kao prednost gradskog života navodi bolju povezanost: „lakše je raditi, sastajati se s ljudima.“ „(Grad) ne zahtijeva toliko planiranja i nema ograničenosti u pogledu vremena zbog prijevoza.“ Priznaje kako zajedništvo koje se osjeća na selu „ostaje specifično“, no kako se to nadomješta tijesnom

povezanosti u pojedinim manjim zajednicama. Piše kako su šetnje moguće i u gradu, no „ako ti više odgovara tišina, nema toliko izbora i izobilja prirodnih bogatstava kao na selu, što selu daje još jednu nijansu neograničenosti“. Dodaje kako ljudi, arhitektura, male ulice i parkovi mogu dati sličan osjećaj slobode: „Otvorenost je ista, samo na drugi način. Unutar nekog drugog kruga, manjeg kruga ljudi. Ljudi manje prisvajaju prostor u gradu pa se čini da su manje sigurni i manje otvoreni, ali bliskost se izražava unutar manjeg kruga ljudi, možda čak i intenzivnije. Ali na koncu: veoma slično, gdje god da živiš. Nijanse na koje utječu izvanjske okolnosti se mijenjaju.“ Kazivanje govori u prilog tome kako se percepcija života oblikuje svakodnevnim osjetilnim iskustvima, utjelovljenim praksama, predodžbama i imaginiranjem unutar društvenih i materijalnih odnosa.

Grad pruža brojne mogućnosti i sadržaje, no prema kazivanjima stanovnice sela percipiraju ga kao užurban i stresan, a život u njemu nezadovoljavajuć.

Martina: „Grad je uvijek užurban i stresan, jako puno puta mi pomaže disanje koje često prakticiram, duboki udisaj i izdisaj na nos, tako se oslobađam te negativne energije koje je grad prepun.“

Lorena: „Uočavam da su ljudi uvijek u žurbi, ozbiljna lica, svatko gleda na sebe i svoje probleme... Grad se neki put čini tmuran i tužan, dok taj osjećaj nestaje kad je lijepo vrijeme, a na ljudima se vidi osmijeh.“

Renata: „(...) Život u gradu možda daje više prednosti i mogućnosti, sve je na dohvat ruke, no život na selu daje više slobode i mogućnost izbora okoline.“

Iz kazivanja se može primijetiti kako su iskustva sela i grada u životima kazivačica u procesu međusobne nadogradnje, usprkos tome što ih one ponekad stavljaju u opoziciju kada govore o kvaliteti života na selu i percipiranju negativnih aspekata grada. „Život na selu neosporno je determinirajuć, iako ne (...) nužno u negativnom smislu.“ (Sabina) Iskustvo života na selu nudi „više prednosti nego mana“ prema tvrdnjama kazivačica koje u njima žive. Marina iznosi kako„...naše poimanje života na selu/gradu ovisi o tome gdje smo proveli najranije djetinjstvo, gdje smo se prilagodili, stvorili prve uspomene i slično.“ Na to se nadovezuje osjećaj pripadnosti vezan uz život na selu, koji dolazi do izražaja u sljedećem poglavlju. Kazivanja pokazuju kako su sela u zavisnom odnosu prema gradu kao urbanoj sredini, kojoj teže radi brojnosti obrazovnih, kulturnih i društvenih sadržaja. Kod kazivačica koje obitavaju na selu primjetno je idealiziranje svakodnevnih životnih praksi i zadovoljstvo ponekad skromnim mogućnostima, ograničenjima, ali i prilikama koje selo pruža.

Mnogostrukost značenja koja grad nosi, javlja se u intervjuu s kazivačicom Ninom koja više ne živi na selu i koja ima iskustveni odmak od seoskog života.

4.4. Osjećaj mjesta

Ono što osjećaj mjesta pojedine osobe obuhvaća i čini subjektivnog je karaktera. Osjećaj mjesta moglo bi se opisati kao zbir mnogoznačnosti i višeglasja koje mjesto ili pojedinačne lokacije nose za pojedince. Moje poimanje osjećaja mjesta je multilokalno. Polazi od individualnih, utjelovljenih osjetilno-iskustvenih doživljaja pojedinih značajki u krajoliku, kao i lokaliteta u njemu smještenim. Poput ostalih kazivačica u srednju školu morala sam putovati autobusom, često ustajući dva sata prije nego je nastava započinjala, vraćajući se kući sat ili sat i pol nakon završetka nastave (ako nije bio vikend). Ta se praksa nastavila i kasnije, kad sam odlazila na fakultet na Trsat ili na posao u Opatiju. Same vožnje ponekad bi me znale iscrpiti i žalostilo me to što ne živim u gradu. Često sam se pitala što se događa s tim silnim satima koje sam provela u vožnji, ponekad produktivno, ponekad bulјeći u daljinu. Imaju li ti na prvi dojam izgubljeni sati ikakvu vrijednost? Zašto na vožnju autobusom, čekanje na stanici i presjedanje s jednog na drugi autobus potrošim oko tri sata života? Oko kuće nisam imala naviku šetati, nisam vidjela svrhu u samotnim šetnjama, koje su mi ipak u proteklih godinu dana počele pružati zadovoljstvo. Možda zato što se nešto manje vozim javnim prijevozom. Radi li se o potrebi za kretnjom ili odmaranjem od vožnje koja proizvodi frustracije? To svakako može utjecati na formiranje specifičnog osjećaja mjesta, ne znam još kako, ali imam neke pretpostavke. Već sam navela kako moj osjećaj mjesta karakterizira neukorijenjenost. Volim šetati prirodom, no nisam sigurna volim li šetati upravo ovim okolišem u kojem se nalazim. Osjećam pripadnost fizičkom okolišu svog i susjednih mjesta, no ne osjećam pripadnost njegovoj zajednici. Prema životu u selu i životu u gradu imam ambivalentne osjećaje. Da mi mogućnosti to dopuštaju otišla bih živjeti u neki grad. Možda je osjećaj mjesta usko vezan uz zadovoljenje životnih potreba i životno zadovoljstvo? Prilikom etnografskog pisanja bilo mi je teško pristupiti pisanju o nečemu toliko neuhvatljivom kao što je osjećaj mjesta, jer izbor jedne varijante i jednog pristupa pisanju nužno izostavlja sve druge. Problem koji se po završetku „terenskog rada“ javio bio je kako sagledati cjelinu istraživanja i prenijeti značaj pojedinih fragmenata kazivanja koji bi mu pružili kakvu takvu potpunost. Poteškoću je predstavljala i potreba za odmicanjem od

perspektive kazivačica dok sam istovremeno i sama pozicionirana u krajolik koji istražujem. Prevladavši fazu izbjegavanja pisanja, nakon dugotrajnog promišljanja odvažila sam se uroniti u dobivenu materiju povezujući ju s teorijskom konceptualizacijom mjesta i krajolika. Iznova se vraćajući intervjuima koje sam vodila s kazivačicama, uočila sam kako se kod svih javljaju obrasci emocionalnog mapiranja mjesta, često vezani uz pojedine skupine sjećanja.

4.4.1. Pokušaji definiranja osjećaja mjesta

Kazivačice osjećaj mjesta vezuju uz sljedeća poimanja: osjećaje/emotivno stanje/stanje uma i/ili raspoloženje koje pojedino mjesto ili lokalitet daju, bude ili prouzrokuju, djelovanje okoline u kojoj se boravi na misli i raspoloženje. Doživljaj mjesta kao utočišta, osjećaj navike. Osjećaj prostora, ugoda prostora, poznavanje mjesta i povezanost s njime sjećanjima, upoznavanje mjesta putem fizičkog i misaonog postojanja u njegovu prostoru. Potom privrženost mjestu neovisno radi li se o rodnom mjestu ili o mjestu koje netko posjećuje, osjećaj pripadnosti „u neki svoj kutak mira“, ljubav prema rodnom mjestu. Asociranje na uspomene iz prošlosti „dobre ili manje dobre“ za koje Lorena tvrdi da su je formirale kao osobu. Osjećaj sigurnosti: „...osjećaj da se uvijek mogu vratiti tu, da će me svejedno primiti i zagrliti, u slučaju da u budućnosti ne bude tako...“ (Lorena) Ovdje ću se pozvati na Tuana (2001) koji govori o intimnim mjestima kao mjestima bližnosti gdje primarne potrebe pojedinca bivaju zadovoljene. On tvrdi kako je mjesto „stanka u kretnji“ te upravo ta stanka koju je netko učinio radi zadovoljenja bioloških potreba za hranom i skloništem čini mogućim da određeni lokalitet postane središtem „osjećajne vrijednosti“ (2001: 137). Lorena ujedno opisuje sigurnost mjesta i doma te kruga obitelji kojima se može vratiti. Pojmovi mjesto, dom i zavičaj kod nje su u metonimijskom odnosu. Sanjin osjećaj mjesta karakterizira ekološka težnja k očuvanju prirode, pri čemu joj generalno smeta ljudsko djelovanje. Sara smatra da je osjećaj mjesta osjećaj pripadnosti, ali i više od toga. Ima razne manifestacije, ovisno o lokalitetu na kojem se manifestira. Na selu je Sarin osjećaj mjesta vezan uz pripadnost prirodnom okolišu, dok je u gradu više vezan uz ljude i sjećanja na gradski kvart u kojem je odrasla. Osjećaj mjesta sastoji se od međusobno zavisnih aspekata povezanih življenim iskustvom pojedine kazivačice.

4.4.2. Emocionalno mapiranje sela i iskustvo života

U istraživanju sam težila saznati kako se osjećaj mjesta, nedeterminiran geografskim ograničenjima, ali ipak lokalan pojavljuje i formira kod kazivačica. Kao važan preduvjet izdvaja se fizičko upisivanje u prostor bilo kratkotrajnim ili višegodišnjim umještanjem u pojedini prostor, koji potom generira značenja iz kojih se razvijaju osjećaji privrženosti mjestu, kao i šira svjesnost o pozicioniranosti spram drugih mjesta.

Okolina u kojoj su kazivačice boravile ili i dalje borave, u određenoj mjeri utječe na njihove misli i raspoloženje, premda jedna od kazivačica navodi da ako je ona kao osoba „u sebi ukorijenjena" mjesto nema toliki utjecaj na to kako će ga ona poimati. Nadodala bih kako je raspon „pozitivnih" i „negativnih" emocija i sjećanja od kazivačice do kazivačice varijabilan kako u broju, tako i u svom intenzitetu te se ne mogu donositi generalizirajući zaključci u tom smjeru, što u ostalom nije ni težnja etnografije.

Privrženost specifičnim lokacijama, unutar fizičkih granica mjesta, uz koje su kazivačice vezane, proizlazi iz intenziteta uspomena i sjećanja koja prizivaju emocije i ukazuju na procese emocionalnog mapiranja sela i seoskih lokaliteta: „...šuma me uvijek asocira na djetinjstvo, bezbrižnost, spokoj i mir. Postoje određena mjesta na kojima se osjećam ispunjeno." (Sabina) Navodim daljnje primjere emocionalnog mapiranja: ugoda vezana uz „bijeg u šumu i vrzmanje po brdima" (Sanja), „specifičan...osjećaj u vlastitom domu, gdje se osjećam udomaćeno, slobodno i nesputano" (Sabina), „kućica mog djeda u prirodi... stapanje osjećaja ljubavi prema obitelji, prirodi, Bogu" (Nina).

Kazivačice spominju kako pojedina mjesta i lokacije u njih pobuđuju emocije povezane sa sjećanjima na događaje iz prošlosti ili su povezana s „ljudima s kojima sam tamo provodila vrijeme, određenim situacijama, detaljima iz prirode, anegdotama iz života" (Renata) što govori o karakteru emocionalnog mapiranja sela i njegovih lokaliteta. Geertz piše kako je mjesto „intenzitet onoga gdje smo" (1996: 259) ili pak gdje smo bili i proveli određeno vrijeme. Autor nadodaje kako ne živimo općenito u svijetu, što ukazuje na to da su osjetilna iskustva i njihovi intenziteti smješteni u specifične životne kontekste. Privrženost mjestu nije nešto što se stječe u prolazu, piše Tuan (2001: 184). On naglašava važnost intenziteta događaja s čime se povećava i privrženost mjestu. Kako bi se razvila privrženost mjestu potrebno je vrijeme, no intenzitet i kvaliteta iskustva u pojedinom mjestu od većeg su značaja od njegova trajanja (2001: 198). Što bi, vraćajući se na iskustva kazivačica, značilo da je od manje važnosti to što su one na selu provele većinu svojih života, od toga da su u njemu

odrasle i doživjele formativna životna iskustva. U kazivanjima su najsnažnije evocirana sjećanja na djetinjstvo, od kojih neka izdvajam:

Lorena: „Sjećanja su uvijek prisutna, mogla bih reći živa. Pamtim pojedine lokacije kao što su igralište, šuma, željeznička pruga u šumi iza kuće zbog raznih dogodovština s prijateljima i igrama koje smo svakodnevno igrali.“

Sabina: „Pamtim pojedine lokacije i povezujem ih s određenim osobama, događajima ili radnjama koje su se ondje odvijale (npr. mjesto na kojem smo se prijateljica i ja uvijek nalazile, mjesto koje nam je služilo za igru i sl.).“

Renata: „Lokacije koje su mi najviše u sjećanju su uglavnom mjesta gdje sam se znala igrati kao dijete ili mjesta gdje su me roditelji vodili u šetnju i slično.“ Renata dodaje kako značaj lokacije vezuje uz osobe s kojima je ondje provodila vrijeme te su joj iz tog razloga „neka mjesta draža od drugih“.

Kako s Marinom, Martinom, Sabinom, Renatom, Lorenom i Ninom nisam sudjelovala u smještajnim praksama šetnje, u intervjuima sam nastojala saznati više o sjećanjima koja ih vežu uz život na selu te na koji način pridaju značenje pojedinim lokacijama. Iz njihovih kazivanja izbija jaka primjesa idealizma vezana uz život na selu, uz djetinjstvo provedeno u igri u prirodi te su uspomene i sjećanja obojena nostalgičarskim tonom. Spominju se drage osobe; djedovi i bake, obitelj i prijatelji.

Marina: „Uz život na selu me vežu samo lijepa sjećanja i iskustva. Kao dijete sam uvijek bezbrižno trčala po livadama, igrala se sa svojim prijateljima i istraživala naše malo mjesto. Često sam sa svojim roditeljima ili bakom i djedom išla u šetnje šumom.“

Sabina: „Ukoliko zanemarim pojedine negativne aspekte života na selu kao što je prostorna udaljenost od grada i nedostatak određenih sadržaja, uz život na selu vežu me uglavnom pozitivna sjećanja, ona uz obitelj i prijatelje te ponajviše sjećanja na djetinjstvo.“

Kod Martine je prisutno žaljenje zbog emocionalnog udaljavanja od sela proizašlog odrastanjem: „Jako puno lijepih sjećanja i uspomena me veže za moje selo, još uvijek živim u istom, ali splet okolnosti, obaveza i samo odrastanje čini me sve više emotivno udaljenijom od njega.“ Martina se tijekom intervjua dotiče podrijetla i tradicijskih aspekata koji su prenošeni s naraštaja na naraštaj u njenoj obitelji. Navodi kako su njeni roditelji te njihovi roditelji „živjeli i odrasli u obližnjim selima“ te se iz generacije na generaciju u takvom okruženju zajedništva prenose seoski običaji, tradicija, čakavsko narječje i način života. Daje primjer kuće svojih bake i djeda u selu Mali Brgud, gdje se nalazi „dio šume iznad kuće naziva Konopljina“ te oranice i zemlja koje su oni ondje obrađivali.

Premda se kazivačice u istraživanju ne dotiču toliko seoske tradicije, treba naglasiti da se ona nalazi negdje u pozadini njihova osjećaja podrijetla i pripadanja pojedinim mjestima. U današnje vrijeme većina je seoskih oranica napuštena i stanovnici sela uglavnom obrađuju vrtove oko svojih kuća kako bi uzgajali vlastito voće, povrće i cvijeće. Obrađivanje zemlje prestalo je biti načinom života i načinom priskrbljivanja za život, hranu je jednostavnije nabavljati u trgovinama te se prvotna uloga obrade zemlje zaboravlja. Ono što je preostalo u memoriji kazivačica su nazivi pojedinih lijeha i lokaliteta koji su u njihovim obiteljima upamćeni po obrađivanju zemlje nekada u prošlosti.

Nina život koji je provela na selu vezuje uz „domaća sjećanja" te „djetinjstvo provedeno vani u igri, uz obitelj, uz obiteljsku kuću". Pod „domaćim" podrazumijeva osjećaj pripadnosti zajednici u kojoj se „svi poznaju, postoji jedna specifična bliskost s gotovo svim susjedima, što potom odaje osjećaj sigurnosti u tom mjestu." Pripadanje je, piše Gulin Zrnić, dinamičan proces koji je društveno-kulturno konstruiran, a odvija se „između pojedinaca i naselja (shvaćenog kao zajednice[12] ili kao mjesta) kroz svakodnevnu praksu i stvaranje značenja" (2009: 17). Osjećaj pripadnosti, kojeg Lorena poistovjećuje s osjećajem mjesta, stvaran je tim dinamičnim višegodišnjim procesom koji Nina razlaže: „puno generacija izmijenjenih na istom mjestu, povezane generacije: baka s bakom, mama s mamom, ja s mojim vršnjakom. Kućna druženja... Kuće blizu jedna drugoj i puno dijeljenja dobara. Znaju se potrebe drugih, kvalitete... Međusobno pomaganje za dobrobit zajednice."

Sporazumijevanje na čakavskom narječju, kojim se govori u istraživanim selima, nije presudno za bliskost stanovnika koju Nina opisuje: „Nisu svi govorili čakavski. Bliskost je više bila stvorena s puno vremena zajednički provedenog." Iskustvo života na selu na način iznesen u Nininu kazivanju povezuje dom sa širim pripadanjem, bliskosti, sigurnosti i zajedništvom koje ono nudi. U prilog „otvorenosti prostora" na selu i jačine seoskog zajedništva kazuje: „...iako je teren u tuđem vlasništvu, obzirom da su svi (na određenom stupnju) na neki način bliski, sve je otvoreno i dobra se uživaju (do određene mjere) u zajedništvu".

Gulin Zrnić, pišući o stanovnicima urbanih naselja, iznosi kako selo u njihovoj imaginaciji često biva „pojmovni ideal društvenosti, solidarnosti, pomaganja i susjedstva" (2009: 108), što je i ovdje prisutno. Ninin iskaz o tim iskustvima primjer je idealiziranja sela koje odstupa od svakodnevne stvarnosti života na selu. U prilog tome navesti ću kako granice privatnih posjeda na selu nisu jasno određene među susjedima ili im se zbog dobrosusjedskih

[12] Zajednica je „skup društvenih odnosa koje pojedinac ostvaruje s drugim ljudima" (Gulin Zrnić 2009: 27).

odnosa umanjuje važnost, što kao posljedicu nosi i manjak privatnosti. Nina to ne navodi kao poteškoću, no ona je došla do izražaja prilikom šetnji sa Sarom i Sanjom, koje pak svoj osjećaj pripadnosti selu ne vezuju uz zajednicu.

4.4.3. Percipiranje granica

Prethodno sam navela kako granice seoskih posjeda, među susjedima nisu sasvim jasne, radi održanja specifične bliskosti i zajedništva sela, no sada ću se usmjeriti na način na koji kazivačice određuju granice mjesta u kojima obitavaju. Tuan piše kako slučajnom prolazniku domena granica mjesta nije vidljiva u krajoliku (2001: 166), ako se naravno zanemare fizičke oznake koje označavaju početak i kraj pojedinih naselja. Sara i Sabina navode kako granice pojedinog mjesta određuju prema tome „gdje počinju i završavaju kuće" i o „teritorijalnim granicama koje su već određene", premda primjećuju kako ne razmišljaju ili nisu razmišljale na način da granice mjesta povežu s nekim unutarnjim osjećajem. Martina pak iznosi: „granice se nalaze u mom srcu, u meni" dodajući kako granice ovise o unutarnjem osjećaju, što ju navodi na propitkivanje granica koje si ljudi svjesno ili nesvjesno postavljaju u životu.

Nadia Lovell piše kako „lokalitet i pripadanje mogu biti oblikovani i definirani teritorijalnim smještajem kao i sjećanjima na pripadanje pojedinim krajolicima, čija je fizička stvarnost određena isključivo kroz činove kolektivnog pamćenja" (1998: 1). Fizička stvarnost krajolika utvrđuje se pojedinačnim multiosjetilnim smještajnim praksama poput šetnje. Kolektivno pamćenje kod kazivačica ponekad ostaje neizraženo i fizičkoj stvarnosti okoliša bivaju pridana pojedinačna značenja praćena unutarnjim osjećajem. U nastavku stoga iznosim kazivanja koja ukazuju na međuodnos smještajnih praksi i osjeta koji se prilikom njih javljaju, a koji potom utječu na stvaranje pojedinačnih predodžbi o fizičkoj stvarnosti krajolika i o granicama mjesta kod kazivačica.

Sanja u kazivanjima iznosi doživljaje prijelaza iz sela u grad te prijelaza kojim započinje šuma unutar Pašca. Obje granice određuje prema fizičkim značajkama krajolika na koje se potom oslanjaju unutarnji osjećaji. U konkretnim situacijama radi se o prolasku kroz tunel Banska vrata ili o odmaku od betoniziranog korita potoka u selu. Marina pak opisuje svoj povratak kući iz Trsta u kojem je studirala, pri čemu se uočava javljanje unutarnjih osjećaja koji prate prelaženje teritorijalnih granica država: „Kada sam prešla (državnu)

granicu znala sam da se bližim svom domu i u meni se probudio nekakav osjećaj topline i zadovoljstva.“

Renata piše kako granice pojedinog mjesta „definitivno“ određuje po nekom unutarnjem osjećaju koji ponekad ovisi o raspoloženju ili „vibri“ određenog mjesta, ljudima koji ondje borave ili o sjećanjima vezanima uz ta mjesta. Upitana za primjer navodi kako granicu sela Brešca „uvijek nekako određuje“ prema ljudima koji žive u mjestu, koji su joj „poznati oduvijek“. Dok joj „sve ovo što je novije“ nekako ne pripada u mjesto. Ljude koji koriste čakavsko narječje smatra „bližima sebi i svom mjestu“ stanovanja od ostalih. Pod onim što je novije podrazumijeva novoizgrađene kuće, od kojih se neke estetski ne uklapaju u vizualni okoliš sela te stanovnike koji pričaju hrvatskim književnim jezikom, iz čega se iščitava bojazan od narušavanja prividne harmonije života na selu i seoskog zajedništva.

Lorena na pitanje kako određuje granice mjesta odgovara kako granice pojedinog mjesta određuje „prema tabelama oznake početka/kraja mjesta, iako postoji i unutarnji osjećaj kada dođem u neko drugo mjesto. Osjeti se da su ljudi drukčiji, da nije isto kao „doma“. Imaju svoje principe i mišljenja koja prate bez obzira na druga mišljenja iako su u krivu. To se vidi na ljudima koji su iz istog mjesta, ali to je valjda tako, svatko brani svoje...“ Kazivačica je svjesna pozicioniranosti svojeg mjesta stanovanja u odnosu na susjedna sela, među kojima postoji više ili manje naglašen rivalitet.

Tuan navodi kako se „lokalnim stanovnicima osjećaj mjesta ne javlja samo njihovom naseobom fizičkim upisivanjem u prostor“, već i „svjesnost o drugim naseljima i rivalitet naspram njih uvećava osjećaj jedinstvenosti i kontinuiteta“ (Tuan 2001: 166). Razlike među selima i njihovim stanovnicima, o kojima kazivačica govori, jednim dijelom utemeljene su na varijacijama čakavskog narječja, zbog čega kazivačica koja govori čakavskom ekavicom može osjećati zazor prema stanovnicima sela koje govori čakavskom ikavicom i koji imaju nešto drugačije običaje, primjerice vlastitu zvončarsku skupinu te žive u selu zabačenijem od sela u njezinom bližem okruženju. Kazivačica karakter ljudi vezuje uz karakter mjesta, kada piše o tome kako se osjeti „da su ljudi drukčiji, da nije isto kao doma“. No, naselja nisu statična i podložna su izvanjskim utjecajima, kojih se pojedine kazivačice pribojavaju, moguće radi bojazni za očuvanje osjećaja jedinstvenosti i kontinuiteta, koje Tuan spominje. Lorena je izrazila strah da bi prirodne značajke mogle nestati kako se ljudi budu u većem broju doseljavali na selo te će „...niknuti nove zgrade/kuće i ništa neće biti isto“. Indikativno je to što su Renata i Lorena napisale kako u svoje slobodno vrijeme rijetko šeću krajolikom koji ih okružuje. Kod njih izostaje utjelovljena praksa šetnje stalno mijenjajućim krajolikom, što je možda razlog da promjene u okolišu sela percipiraju negativnima.

Kazivanja ukazuju na to da se kod kazivačica granice mjesta ili granice unutar mjesta ne podudaraju striktno s teritorijalnim odrednicama i ograničenjima. Percipiranje granica ovisi o prirodnim značajkama i lokalitetima ili onima koje su u okolišu nastali čovjekovim djelovanjem i prisustvom. Na njih se potom oslanja unutarnji osjećaj, koji se javlja prilikom iskustava umještanja i osvješćivanja društveno-kulturalnih značajki okoliša kod kazivačica. Napomenuti ću kako prema Ingoldu (2000) granice, bilo teritorijalne, bilo proizvoljne nisu uvjet za konstituiranje mjesta već su integralni dijelovi mjesta i krajolika.

4.4.4. Formiranje osjećaja mjesta

Osjećaj mjesta po svojoj je prirodi multilokalan i subjektivan, a formira se u odnosu na mjesto shvaćeno kao naselje s pripadajućim prirodnim okolišem ili u odnosu na mjesto shvaćeno kao društvenu zajednicu naselja. Kako bi se doprijelo do načina na koji se on formira kod kazivačica bilo je važno istražiti dinamiku individualnih djelovanja u mjestu i karakteristike mobilnosti unutar naselja te relacijski spram drugih naselja ili gradova (Hummon 1992). Stoga sam se u radu posvetila proučavanju značajki utjelovljenih praksi šetanja kod kazivačica, gdje su njihove navike, potrebe i osobna značenja počeli ukazivati na to kako one poimaju naselje u kojem žive i što je to prema čemu osjećaju privrženost i pripadnost. Kazivačice sam tu odijelila u dvije skupine, one koje imaju potrebu za osamljivanjem i ne osjećaju privrženost ili osjećaju manju privrženost društvenoj zajednici naselja i one koje osjećaju veću privrženost zajednici kao naselju. Kazivačice privržene zajednici pritom u smještajnim praksama nastavljaju svoje tendencije otvorenosti i socijalizacije, čime potkrjepljuju situiranost svog identiteta u pojedinom mjestu. Ekvivalent takvom potkrjepljivanju identiteta kod kazivačica koje osjećaju veću pripadnost k okolišu (u koje spadam i ja) je čin skupljanja raznih predmeta iz prirode. Radilo se o grančici, kamenčiću ili žiru njima se podupire osobni identitet osobe koja ih skuplja. Sara je u kazivanju navela kako i dalje u svojoj sobi čuva granu s jedne od svojih šetnji, te takvo skupljanje vidi kao način materijaliziranja osjećaja pripadnosti prirodi u kojoj boravi.

Osjećaj mjesta formira se svakodnevnim utjelovljenim praksama, od kojih sam ja zahvatila prakse kretanja- šetnje i prakse mobilnosti- vožnje autobusom. Dnevne migracije u veća naselja ili grad i prijevozno sredstvo kojim se kazivačice služe ne utječe samo na njihov doživljaj vožnje i grada. Migracije rasvjetljuju umještanje kazivačica u krajoliku i otkrivaju

distinktivnost njihovih življenih iskustava. Osjećaj mjesta nije nešto što se odjednom pojavljuje prilikom šetnji, on je cijelo vrijeme prisutan ako je stanovnica umještena u znani lokalni okoliš mjesta. Osjećaj mjesta od kazivačice do kazivačice predstavlja i sadrži distinktivna svojstva. On ne napušta osobu svjesno, no ima tendenciju da se proširuje ovisno o tome kako se područje iskustva širi i ponavlja. Repetitivna praksa migriranja u grad i iz grada širi krajnje konture tog osjećaja, no on se ne vezuje uz grad, premda se i u gradu javlja. Potkrjepljujem to fragmentom Sarina kazivanja: „Toliko vremena provedeš u toj vožnji i ponavlja se i to definitivno utječe na sve. Utječe na osjećaj mjesta na način da ga proširuje. Veće geografsko područje ti postaje poznatije. Nekako ga prisvojiš, prisvojiš krajolik i mjesto.“ Osjećaj mjesta vezan je uz samu praksu vožnje autobusom, koja se shodno konceptualizaciji Caseyja (1996) i Cresswella (2011) može shvatiti kao treće mjesto u kojem kazivačice situiraju svoje identitete. Kazivačice svoj osjećaj mjesta formiraju bilokalno ili trilokalno ovisno o repetitivnosti praksi dnevnih migracija. U tim dnevnim migracijama krajolik i mjesta se utvrđuju udaljavanjem i vraćanjem u njih, te se međusobno pretapaju jedno u drugo.

5. ETNOGRAFSKA REPREZENTACIJA I ISHODI ISTRAŽIVANJA

Mjesto (ili lokalitet) i dalje je konstitutivni dio suvremenih etnografskih istraživanja, „premda se etnografski teren unaprijed ne definira kao određeni zemljopisni lokalitet, već se konstituira iz odabrane teme i njezine obrade u konkretnom istraživanju“ (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek 2006: 28). Premda su u ovom istraživanju obuhvaćena sela Pašac, Mali Brgud, Brešca, Permani, Ružići i Mučići, etnografski teren istraživanja nadilazi fizička mjesta i obuhvaća nekoliko različitih konteksta koji su ujedinjeni u konceptu etnografskog stvaranja mjesta, kao načina komuniciranja istraživanja čitateljima, o čemu govori Sarah Pink (2009: 42). Ovo istraživanje nije samo multi-lokalno i vezano uz fizički angažman „na terenu“, već i multi-terensko jer objedinjuje fizički prostor i *cyber* prostor. U radu se tako isprepliću osjetilna etnografija sa svojim kolaborativnim metodama istraživanja, virtualna etnografija pomoću koje su vršeni *online* strukturirani intervjui (što ima svoje prednosti i nedostatke) te autoetnografija u kojoj nestaju granice osobnog i istraživačkog, uz nužan otklon od tematike proučavanja.

Izostanak granice između doma i terena zahtijevao je metodološki postupak *insajderstva* koji je u mojem istraživanju manjim dijelom iziskivao fizičko kretanje, a većim kognitivno osvješćivanje i odmak koje Gulin Zrnić (2006a) naziva autokulturnom defamilijarizacijom. Ona je nužna jer između mene i sudionica istraživanja postoji „kulturni kontinuitet", dijeljenje konteksta istraživanja o osjećaju mjesta te korpusa zajedničkog utjelovljenog i smještajnog znanja u krajoliku. Etnografsko pisanje ovdje je stoga spoj znanstvenog i autobiografskog diskursa, gdje su osobna iskustva poslužila kao polazište za propitkivanje ili potvrđivanje pojedinih koncepata i teorija o mjestu i krajoliku.

Etnografija teži dati što vjerniji prikaz stvarnosti, no ona nudi tek subjektivan prikaz ovisan o pozicioniranosti istraživača. Znanje koje pruža uvijek je na neki način uvjetovano okolnostima istraživanja. Primjer toga rodna je određenost ovog istraživanja, u kojem sudjeluju meni generacijski bliske poznanice i prijateljice. Nedostatak objektivnosti pokušala sam nadomjestiti visokom razinom samosvijesti i senzibiliziranosti tijekom „terenskog rada", ukazivanjem na nedostatke, mnogoznačnosti i na ono što izmiče prilikom procesa diskurzivne konstrukcije znanja. Nužno je bilo propitkivati vlastite kategorije misli, tretirati sudionice istraživanja ravnopravno, kao subjekte (Abu-Lughod 1991) kako bi došlo do što boljeg međusobnog razumijevanja. „Konstrukcija znanja znači građenje mosta s oba kraja, vjerujući da će se dijelovi sresti u sredini" (Strathern 1993 u Čolić 2002: 49). Ne treba zaboraviti da je osjetilna etnografija dvosmjeran proces koji zahtijeva osjetilnu angažiranost i osobni angažman u stvaranju utjelovljenog i smještajnog znanja istraživača te sudionica istraživanja, zajedničkim praksama.

Ovo istraživanje nije zahtijevalo posebno usklađivanje s kazivačicama niti umetanje u njihove trajektorije (Massey 2005 u Pink 2009: 31), no ono što je važno zapamtiti je da slična iskustva nisu ista (Pink 2009: 77). Dijeljena iskustva smještajnih praksi ne znače da su doživljaji mene kako istraživača/kazivača i kazivačica ili pak od kazivačice do kazivačice istoznačni. Treba biti svjestan da u ovom istraživanju stoga postoji doza anticipiranja, suptilnih intervencija i intencionalnosti prilikom interakcija s kazivačicama (bilo uživo ili virtualno) te kasnije interpretacije i uobličavanja istraživanja u pisani zapis.

Etnografija je u ovom istraživanju reprezentacija prikupljenih podataka i zapisa o življenom iskustvu, dobivenih u razgovorima, prepisci te osjetilnoj interakciji s kazivačicama, potkrijepljena vlastitim iskustvom kazivača/istraživača. Življeno iskustvo kazivačica pruža uvid u suvremeni način života na selu i u seosku svakodnevicu.

Terenski rad, koji može obuhvaćati širok raspon lokaliteta i različitih konteksta (bili oni fizički ili virtualni) ono je što pruža legitimnost etnografskoj reprezentaciji. Lisette

Josephides piše kako bez ustupaka između istraživača i kazivača nema komunikacije, a time ni terenskog rada, ni etnografije (1997: 32). Jedan od takvih međusobnih ustupaka je zasigurno vođenje intervjua u pismenoj formi *online*, koji su kazivačicama bili prikladniji za izražavanje, a meni za snalaženje u materiji.

5.1. Provođenje osjetilne antropologije virtualnom etnografijom?

Ovo autoetnografsko istraživanje isprepliće osjetilnu etnografiju i virtualnu etnografiju pri čemu temi osjećaja mjesta pristupam uz pomoć dvaju različitih modusa istraživanja. Osjetilno-etnografski modus istraživanja obuhvaćao je šetnje sa Sarom i Sanjom, kao i povremene individualne šetnje krajolikom u kojem sama obitavam. Svrha šetnji bila je doprijeti do značenjskih svjetova kazivačica sudjelujući u njihovim smještajnim/otjelovljenim praksama kako bih doprijela do njihovih širih tokova znanja (Pink 2009) ili istinskog lokalnog znanja (Casey 2006). Uzimajući u obzir svoju poziciju istraživača/kazivača, kao i dijeljenje istih svjetova značenja, prilikom zajedničkih šetnji s kazivačicama osvijestila sam otjelovljenost i smještajnost kako njihovih, tako i vlastitih praksi u krajoliku. U zapisima šetnji pozivam se na koncepte Lund, Willson, Benediktsson, Thorgeirsdottir, Ingolda i Tilleyja kako bih konceptualno potkrijepila multiosjetilnost iskustva samih šetnji te ukazala na distinkciju mjesta i krajolika i pozicioniranost spram njih, kako svoju tako i kazivačica. Hodanje krajolikom lako je poprimilo narativne obrise koji su se nadovezali na iskustva emocionalnog mapiranja okoliša i lokacija, uz oprisustvljivanje prošlih događaja, pri čemu do izražaja dolazi njihova subjektivnost i selektivnost.

Ono što je počelo predstavljati izazov je činjenica da su „osjećanje sa sudjelovanjem“ i „terenski rad“ možda službeno započeli šetnjom sa Sarom po Brešcima, no nisu završili sa šetnjom sa Sanjom. Povratkom kući, promatrajući zelene šumovite brežuljke kroz prozor svoje sobe i dalje sam dijelila fizički okoliš s većinom svojih kazivačica. Aktivan, dvosmjerni proces razmjene misli uživo vrlo je lako mogao prerasti u vlastito poistovjećivanje s iskustvima sudionica istraživanja. Čak je i potencijalni ponovni uvid u Sanjino percipiranje aspekata njenog fizičkog okoliša, zbog sličnih težnji za osamljivanjem šetnjom, počeo djelovati prijeteće po istraživanje. Kako bih zadržala svoju istraživačku poziciju bilo je nužno napraviti otklon od uronjenosti u vlastito. U slobodno vrijeme nastavila sam odlaziti u šetnje Brešcima i Permanima čime sam nastavila s aktivnim smještanjem u dijeljeni fizički okoliš, no daljnje intervjue s kazivačicama odlučila sam provesti posredstvom interneta.

Dok u zapisima kazivanja koristim tehnike naglašene etnografije i težim inkorporaciji osobnih iskustava u istraživačko, koherentnost vlastitog identitetskog pozicioniranja se u daljnjem istraživanju gubi. Zbog bojazni od poistovjećivanja s pozicijom glavnih kazivačica, nastojim održati distancu prelazeći na virtualno-etnografski modus istraživanja.

U etnografskoj literaturi spominje se sve učestalija potreba za redefinicijom etnografije kao reprezentacijske prakse (Pleše i Senjković 2004). Suvremene istraživačke situacije, poput ove, traže propitkivanje uobičajenog rada na terenu i razgovora licem-u-lice s kazivačicama. Rad na terenu, u svom sam istraživanju, vrlo brzo nadomjestila etnografijom interneta, koja ne mora nužno uključivati fizičko putovanje (Hine 2004: 31). Etnografski rad posredstvom interneta, se prema Hine usredotočuje na iskustveno izmještanje. No treba imati na umu da fizičko izmještanje i teren moraju postojati kako bi se rad nazivao etnografijom, a ne tek analizom tekstova (Wittel 2004: 23). Wittel iznosi kako se odmakom od terena gubi istraživačevo i kazivačevo opažanje fizičkog konteksta i karakteristika. Gube se dimenzije osjetilnosti i tjelesnosti pa izostaje percepcija o izvanjskim podražajima poput hladnoće, puhanja vjetra, gesti kazivačica, mimike i tona glasa. Premda je polazište ovog rada antropologija osjetila, virtualna etnografija se u jednom trenutku učinila jedinim načinom da zadržim istraživačku distancu tijekom istraživanja. Cilj osjetilne antropologije nije istraživanje osjetila, već su osjetila sredstvo za istraživanje nečeg. Osjetilni modaliteti su uz internet sredstva kojima se služim pri istraživanju osjećaja (mjesta). Prelaskom s interakcije uživo na onu virtualnu, koja podrazumijeva dopisivanje putem Facebooka ili putem e-maila, nisam izgubila na intenzitetu interakcija s kazivačicama. Neobično mi je etnografsko suzdržavanje od korištenja kompjuterske tehnologije. kao posrednika u radu te čak i Pleše (2006) kada proučava internetsko dopisivanje, u radu vodi on-line razgovore uživo kako bi zadržala verbalne razgovore kao ključan element terenskog rada.

Sudionice istraživanja poznajem dugo godina te je to zasigurno jedan od razloga zašto se intenzitet virtualno vođenih interakcija održao neovisno o posredstvu tehnologije. Intervjui nisu vođeni sa slučajnim nalaznicama te sam poput Pleše (2006: 122) znala tko su kazivačice i gdje se nalaze. Kao što sam ja poznanstvom i prijateljstvom imala uvid u to na koji način im izgledaju životi, one također imaju takav uvid u moj život. Postojalo je međusobno povjerenje da ću vjerodostojno iznijeti i koristiti ono što su mi one o svojim osobnim iskustvima otkrile te da je i ono što one iznose vjerodostojno. Virtualnom prepiskom izgubila sam pojedine segmente, koji bi upotpunili dojam o iznesenom, da su intervjui vođeni licem-u-lice. No treba uzeti u obzir kako se ja poput većine kazivačica u svakodnevnom govoru služim čakavskim narječjem koje ima podosta sužen leksik. Stoga sam pismenu formu našla prikladnijom za

razmjenu misli, doživljaja i sjećanja na standardiziranom hrvatskom književnom jeziku, na kojem je uostalom i ovaj rad pisan.

Pozicioniranje naspram kazivača nešto je što značajno utječe na tijek i ishod istraživanja. Glenn Bowman piše o potrebi da se kazivače percipira kroz njihove identifikacije sa subjektnim pozicijama u pojedinačnim situacijama i diskursima (1997: 45). Nadodaje kako kazivač kao ni istraživač nemaju identitet već repertoar identiteta ili identitetskih pozicija, stoga treba uzeti u obzir kontekst prilikom vođenja pojedinih intervjua. Tako su neki odgovori stizali nakon proslave Prvog maja (Lorena) ili nakon obavljenog puta u Trst, radi izvršenja obveza na fakultetu (Marina). Provedeni intervjui, kao i zapisi šetnji tek su fragmenti identitetske situiranosti u mjesta i krajolik, koji su u kontekstu istraživanja kazivačice podijelile sa mnom.

Posredstvom mrežne tehnologije dobila sam bolji pregled nad istraživanjem i toliko potreban odmak od uronjenosti u vlastiti okoliš, koji na fizičkom terenu svojom prisutnošću ne bih mogla ostvariti. No, smatram da virtualni pristup istraživanju nije najprikladniji izbor u situacijama u kojima se proučavaju novi, istraživaču manje poznati konteksti osjetilnosti i materijalnosti okoline. Ako izuzmem šetnju sa Sanjom i odlazak u Pašac, istraživala sam sela uz koja me vežu dugogodišnja životna iskustva. Znam gdje pojedina sela počinju i gdje završavaju, poznajem njihove stanovnike, imam predodžbu toga kako im izgleda svakodnevica, a što je najvažnije, s kazivačicama dijelim značenjske svjetove što ovom istraživanju „osjetila na daljinu“ daje legitimitet. Premda u globaliziranom i virtualno isprepletenom svijetu fizički aspekt nije više toliko važan (Pleše 2006), on je i dalje od izuzetne važnosti za provođenje osjetilne antropologije. Uporaba virtualne etnografije pri bavljenju osjetilnom antropologijom, bi u situaciji u kojoj bih istraživala meni nepoznat fizički okoliš, bila kontradiktorna, možda čak i nelegitimna. No to u ovom istraživanju s autoetnografskom perspektivom nije slučaj, već se nametnulo kao svrsishodnost. Ipak, pri kraju istraživanja odlučila sam se ponovno vratiti na teren kako bih utjelovljenim iskustvom potkrijepila tvrdnje izvučene iz virtualnih prepiski sa Sarom i Sanjom te nadopunila svoje terensko iskustvo, pri čemu sam uvidjela da se otjelovljena prisutnost teško može nadomjestiti.

6. ZAKLJUČAK

Thomas Csordas otjelovljenje drži polazišnom točkom za ponovno promišljanje kulture i ljudske egzistencije kao kulturalno utemeljene u tijelu (1994: 11). U svom sam radu nastojala doći do novih načina promišljanja otjelovljenih praksi kretanja i mobilnosti/smještajnih praksi stanovnica seoskih naselja. Smještajne prakse šetnji i vožnji autobusom odabrala sam kako bih proniknula u vlastita otjelovljena iskustva i svakodnevne prakse, za koje sam smatrala da utječu na moj osjećaj mjesta kao osjećaj neukorijenjenosti. Provodeći istraživanje, ispočetka osjetilno-etnografskim modusom, uočila sam kako sa Sarom i Sanjom dijelim iste potrebe ka osamljivanju, te veći osjećaj pripadnosti prirodnom okolišu naselja kroz koja šetam nego pojedinoj društvenoj zajednici. Zanimalo me zašto su granice naselja gotovo nevažne za moj osjećaj mjesta te sam počela razmatrati pojedine teorijske koncepte o krajoliku i njegovim značajkama; one Tima Ingolda, Erica Hirscha i Nadie Lovell. Uvidjela sam kako Ingold (2000) o krajoliku razmišlja kao o dugotrajnom procesu međudjelovanja generacija ljudi i okoliša u kojem kroz svoje živote obitavaju. Hirsch (1995) krajolik vidi kao seriju kontradiktornih momenata u kojima se izmjenjuju idealizirani pogledi na brežuljke i svakodnevne prakse. S obzirom da je moje istraživanje trajalo nekoliko mjeseci, bliža mi je bila Hirschova konceptualizacija krajolika kao dijalektičkog kulturalnog procesa, no u obzir sam morala uzeti i Ingoldova promišljanja. Pokazalo se kako Ingoldova ideja krajolika kao obitavanja zahtijeva izostanak refleksije- kojom završavaju perceptivni procesi, a nastupa objektificiranje. Objektificiranju je gotovo nemoguće izmaći i sagledati sebe i svoju situiranost bez refleksije, zbog čega je Hirschova teorija o krajoliku toliko uvjerljiva. U istraživanju, koje se nastavilo virtualno-etnografskim modusom pokazalo se kako kazivačice granice određuju shodno prirodnim značajkama i izgrađenim strukturama mjesta, što je popraćeno unutarnjim osjećajem. Prema Ingoldu mjesta nemaju granica, ali imaju središta ili su sama središta (2000: 192). Casey (1996) tvrdi kako smo stalno umješteni te su mjesta čak i lokaliteti kroz koje kazivačice i ja prolazimo usput u vožnji prema gradu i vraćajući se natrag u naša seoska naselja. Repetitivne vožnje autobusom dnevne su migracije koje multi-lokalno situiraju identitete stanovnica koje u njima sudjeluju. Stoga se može govoriti o dnevnim migracijama kao življenju bilokalnosti ili trilokalnosti.

Proučavajući seoska naselja, našla sam neadekvatnim nazivati naselja kazivačica selima te im pridavati pridjev ruralna. Međusobnost utjecaja seosko-gradskog kontinuuma te spacijalna hibridnost načina života u naseljima zahtijeva ponovno promišljanje tih kategorija. Mjesto kazivačice poimaju kao selo s pristupom prirodnom okolišu ili kao zajednicu seoskog

naselja. Prve svoj identitet teže poduprijeti osamljivanjem u šetnjama i činovima skupljanja predmeta iz prirode, dok su druge više usmjerene ka socijalizaciji prilikom šetnji i tijekom obavljanja svakodnevnih praksi. Osjećaj mjesta ima distinktivne značajke sukladno življenom iskustvu i osobnim značenjima svake kazivačice, no kod dnevnih migrantica on je vezan uz smještajnu praksu vožnje. Osjećaj mjesta je multilokalan, vezan je uz seoske lokalitete i/ili dijelove grada, te se formira otjelovljenim praksama šetnji i repetitivnošću vožnji. Prilikom vožnje osjećaj mjesta poprima svoje krajnje konture dolascima u grad i povratkom u seoska naselja. Tim vožnjama sela se pozicioniraju u odnosu na grad, dok se mjesta utvrđuju u krajoliku. Naselja se konstituiraju u odnosu na mogućnosti ili nemogućnosti, na dostupnost ili udaljenost od pojedinih sadržaja. Procesi konstituiranja mjesta utječu na identitetske pozicije kazivačica determinirajući pritom njihov način života potrebom za putovanjem i kretanjem. Življena, otjelovljena iskustva putovanja i kretanja pružaju uvid u ono što Edward Casey (1996) naziva istinskim lokalnim znanjem, no treba imati na umu da je takvo znanje uvijek pozicionirano u odnosu na kontekst vlastite proizvodnje. Otjelovljena iskustva krajolika preduvjet su koji generira značenja, iz kojih se razvijaju osjećaji privrženosti mjestu. Privrženost specifičnim lokacijama unutar fizičkih granica mjesta, uz koje su kazivačice vezane, proizlazi iz intenziteta uspomena i sjećanja, vezanih uz njihovo djetinjstvo i odrastanje. Uspomene i sjećanja prizivaju emocije i ukazuju na procese emocionalnog mapiranja sela i seoskih lokaliteta.

Istraživanje propitkuje temeljna etnografska obilježja: terenski rad, razgovore licem u lice i promatranje sa sudjelovanjem. U osjetilnoj antropologiji od koje rad polazi, osjetila su sredstvo za proučavanje nečega, a ne cilj proučavanja. Ovdje su tako internetska tehnologija, uz osjetilne modalitete, sredstva za proučavanje formiranja osjećaja mjesta. Istraživanju s dva modusa istraživanja legitimnost daje moje dugogodišnje iskustvo života na selu te dijeljenje značenjskih svjetova s kazivačicama. Da bi rad bio etnografija nužno je da je barem dijelom temeljen na terenskom radu i interakciji uživo s kazivačima. Ovo istraživanje je multilokalna i multiterenska autoetnografija. Multilokalnim ga čini istraživački angažman na više lokacija, kao i dnevne prakse migriranja koje su bilokalne ili trilokalne. Dok rad multiterenskim čine odvojeni konteksti koji se preklapaju: virtualni prostor i fizički prostor, bivanje *online* i bivanje *offline*, bivanje na terenu i izlazak s terena, istraživačko i vlastito. Specifičnost i jedinstvenost ovog rada leži u objedinjavanju različitih i naoko kontradiktornih pristupa etnografiji s ciljem definiranja nečeg neuhvatljivog kao što je osjećaj mjesta. Ono što u radu povezuje osjetilnu i virtualnu etnografiju je iskustvena prisutnost u fizičkom i *cyber* prostoru te njeno izmještanje i preklapanje u navedenim prostorima.

7. POPIS PRILOGA

Slika 1. Suhozid (2015.); autorica Sara (str. 18)

Slika 2. Betonirani predio (2014.); autorica Sanja (str. 27)

Slika 3. Brana (2015.); autorica Sanja (str. 28)

Slika 4. Početak šume (2015.); autorica Sanja (str. 29)

8. POPIS IZVORA

1. Birx, H. James (ur.): *Encyclopedia of anthropology*; Thousand Oaks: Sage Publications, Inc., 2006. (str.: 2282-2286)
2. http://hjp.novi-liber.hr/index.php?show=search_by_id&id=e1hmWRM%3D (Posjećeno 30.8.2015.)
3. http://www.ushistory.org/us/26f.asp (Posjećeno 30.8.2015.)
4. http://www.webopedia.com/TERM/W/Web_2_point_0.html (Posjećeno 30.8.2015.)
5. Proust, Marcel; *U Traganju za izgubljenim vremenom: Put k Swannu; Drugi dio: Jedna Swannova ljubav; Treći dio: Zavičajna imena- ime; drugi svezak*; Zagreb: Zora-GZH, 1977.

9. LITERATURA

1. Abu-Lughod, Lila; *Writing Against Culture* u *Recapturing Anthropology Working in the Present*, ur. Richard G. Fox. Santa Fe: School of American Research Press, 1991.
2. Aldred, Oscar; *Time for Fluent Landscapes* u *Conversations With Landscape*; ur. Benediktsson, Karl i Lund, Katrin Anna; Farnham i Burlington: Ashgate Publishing Limited, 2010.
3. Arnason, Arnar; *Grief Paves the Way* u *Conversations With Landscape*; ur. Benediktsson, Karl i Lund, Katrin Anna; Farnham i Burlington: Ashgate Publishing Limited, 2010.
4. Bagarić, Petar; *Razum i osjetila: Fenomenološke tendencije antropologije osjetila*; Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, 48/2; Zagreb 2011. (str. 83-94)
5. Bagarić, Petar; *Fenomenološki senzualizam i etnografski teren: posljedice primjene fenomenoloških koncepata na antropološko znanje*; Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku, 50/2; Zagreb 2013. (str. 33-45)
6. Bagarić, Petar; *Osjetila u kulturi: Osjetilna percepcija i etnografski tekst* (Doktorska disertacija); Zagreb: Filozofski fakultet sveučilišta u Zagrebu, 2014.
7. Bowman, Glenn; *Identifying versus identifying with 'the Other': reflections on the siting of the subject in anthropological discourse* u *After Writing Culture: Epistemology and Praxis in Contemporary Anthropology*; ur. James, Allison, Hockey, Jenny i Dawson, Andrew; London i New York: Routledge, 1997.
8. Casey, Edward S.; *How to Get from Space to Place in a Fairly Short Strech of Time* u *Senses of Place: Phenomenological Prologomena*; ur. Feld, Steven i Basso, Keith H.; Santa Fe: School of American Research Press, 1996.
9. Cloke, Paul; *Urban-Rural* u Agnew, John A. i Livingstone, David N. (ur.); *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge*; Los Angeles i London: 2011.
10. Cohen, Anthony; *The Symbolic Construction of Community (Key Ideas)*; London i New York: Routledge 1985.
11. Cresswell, Tim; *Mobility* u Agnew, John A. i Livingstone, David N. (ur.); *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge*; Los Angeles i London: 2011.

12. Csordas, Thomas J.; *Introduction: the body as representation and being-in-the-world* u *Embodiment and experience: The existential ground of culture and self*; ur. Csordas, Thomas J.; Cambridge: Cambridge University Press, 1994.
13. Čapo Žmegač, Jasna; *Dva lokaliteta, dvije države, dva doma: Transmigracija hrvatskih ekonomskih migranata u Munchenu*; Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku 40/2, Zagreb; 2003. (str. 117-131)
14. Čapo Žmegač, Jasna, Gulin Zrnić, Valentina i Šantek, Goran Pavel; *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja* u *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*; ur. Čapo Žmegač, Jasna, Gulin Zrnić, Valentina i Šantek, Goran Pavel; Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 2006.
15. Čolić, Snježana; *Kultura i povijest: socio-kulturno antropološki aspekti hijerarhizacije kulture*; Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada; 2002.
16. Feld, Steven i Basso, Keith H.; *Introduction* u *Senses of Place: Phenomenological Prologomena*; ur. Feld, Steven i Basso, Keith H.; Santa Fe: School of American Research Press, 1996.
17. Geertz, Clifford; *Afterword* u *Senses of Place: Phenomenological Prologomena*; ur. Feld, Steven i Basso, Keith H.; Santa Fe: School of American Research Press, 1996.
18. Gulin Zrnić, Valentina; *Domaće, vlastito i osobno: Autokulturna defamilijarizacija* u *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*; ur. Čapo Žmegač, Jasna, Gulin Zrnić, Valentina i Šantek, Goran Pavel; Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 2006a.
19. Gulin Zrnić, Valentina; *Antropološka istraživanja grada* u *Promišljanje grada: Studije iz nove urbane antropologije*; ur. Low, Setha M., Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2006b.
20. Gulin Zrnić, Valentina; *Kvartovska spika: Značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*; Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk, 2009.
21. Hammersley, Martyn i Atkinson, Paul; *Ethnography: Principles in Practice; Third Edition*; London i New York: Routledge, 2007.
22. Hannerz, Ulf; *Exploring the City: Inquiries Toward an Urban Anthropology*; New York: Columbia University Press, 1980.

23. Hei-man, Tse; *An Ethnography of Social Network in Cyberspace: The Facebook Phenomenon*; The Hong Kong Anthropologist, 2; 2008. (str. 53-77)
24. Hine, Christine; *Virtual Ethnography*, London: Sage Publications Ltd., 2000.
25. Hine, Christine; *Virtualni predmeti etnografije* u *Etnografije interneta*; ur. Senjković, Reana i Pleše, Iva; Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Ibis grafika, 2004.
26. Hirsch, Eric; *Landscape Between Place and Space* u *The Anthropology of Landscape: Perspectives on Place and Space*; ur. Hirsch, Eric i O'Hanlon, Michael; Oxford: Clarendon Press, 1995.
27. Hummon, David M.; *Community Attachment: Local Sentiment and Sense of Place* u *Place Attachment*; (ur.) Altman, Irwin i Low, Setha M.; New York: Plenum Press, 1992.
28. Humphreys, Michael i Tony Watson, Tony; *Ethnographic Practices: From'Writing-up Ethnographic Research' To 'Writing Ethnography'* u *Organizational Ethnography: Studying the Complexity of Everyday Life*; Ybema, Sierk; Yanow, Dvora; Wels, Harry i Kamsteeg, Frans; London: Sage Publications Ltd., 2009.
29. Ingold, Tim; *The Perception of the Environment: Essays on livelihood, dwelling and skill*; London i New York: Routledge, 2000.
30. Josephides, Lisette; *Representing the anthropologist's predicament* u *After Writing Culture: Epistemology and Praxis in Contemporary Anthropology*; ur. James, Allison, Hockey, Jenny i Dawson, Andrew; London i New York: Routledge, 1997.
31. Lefebvre, Henri; *Rhythmanalysis: Space, Time and Everyday Life*; London i New York: Continuum, 2004.
32. Lovell, Nadia; *Locality and Belonging*; London i New York: Routledge, 1998.
33. Low, Setha M. i Altman, Irwin; *Place Attachment: A Conceptual Inquiry* u *Place Attachment*; (ur.) Altman, Irwin i Low, Setha M.; New York: Plenum Press, 1992.
34. Lund, Katrin Anna i Benediktsson, Karl; *Introduction: Starting a Conversation with Lanscape* u *Conversations With Landscape*; ur. Benediktsson, Karl i Lund, Katrin Anna; Farnham i Burlington: Ashgate Publishing Limited, 2010.
35. Lund, Katrin Anna i Willson, Margaret; *Slipping into Landscape* u *Conversations With Landscape*; ur. Benediktsson, Karl i Lund, Katrin Anna; Farnham i Burlington: Ashgate Publishing Limited, 2010.

36. Massey Doreen; *A Global Sense of Place* u *Space, Place and Gender*; Minneapolis: University of Minnesota Press., 1994.
37. Merleau-Ponty, Maurice; *Fenomenologija percepcije*; Sarajevo: Veselin Masleša, 1990.
38. Pink, Sarah; *Doing Sensory Ethnography*; London: SAGE Publications Ltd., 2009.
39. Pleše, Iva i Senjković Reana; *Etnografije interneta: Uvod* u *Etnografije interneta*; ur. Senjković, Reana i Pleše, Iva; Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Ibis grafika, 2004.
40. Pleše, Iva; *Jesam li bila na terenu? O etnografiji elektroničkog dopisivanja* u *Etnologija bliskoga: Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*; ur. Čapo Žmegač, Jasna, Gulin Zrnić, Valentina i Šantek, Goran Pavel; Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 2006.
41. Postill, John i Pink, Sarah; *Social media ethnography: The digital researcher in a messy web*; Media International Australia, Incorporating Culture & Policy, 145, studeni 2012. (str. 1-14); http://www.academia.edu/2046692/Social_media_ethnography_the_digital_researcher_in_a_messy_web (Posjećeno 30.8.2015.)
42. Povrzanović Frykman, Maja; *Povezati mjesta, izdržati udaljenost: Iskustva i implikacije transmigrantskih putovanja*; Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku 38/2, Zagreb; 2001. (str. 11-31)
43. Rapport, Nigel i Overing, Joanna; *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts*; London i New York: Routledge 2000.
44. Rodman, Margaret C.; *Empowering Place: Multilocality and Multivocality* u *The Anthropology of Space and Place*; ur. Low, Setha M. i Lawrence-Zuniga, Denise; Oxford: Blackwell Publishing, 2003.
45. Rubinstein, Robert L. i Parmelee, Patricia A.; *Attachment to Place and the Representation of the Life Course by the Elderly* u *Place Attachment*; (ur.) Altman, Irwin i Low, Setha M.; New York: Plenum Press, 1992.
46. Thorgeirsdottir, Sigridur; *Conversations with Ourselves in Metaphysical Experiences of Nature* u *Conversations With Landscape*; ur. Benediktsson, Karl i Lund, Katrin Anna; Farnham i Burlington: Ashgate Publishing Limited, 2010.
47. Tilley, Christopher; *A Phenomenology of Landscape: Places, Paths and Monuments*; Oxford: Berg, 1994.

48. Tuan, Yi-Fu; *Space and Place: The Perspective of Experience*; Minneapolis: University of Minnesota Press, 2001.
49. Wittel, Andreas; *Etnografija u pokretu: od terena do mreže i interneta* u *Etnografije interneta*; ur. Senjković, Reana i Pleše, Iva; Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Ibis grafika, 2004.
50. Wylie, John; *Landscape* u Agnew, John A. i Livingstone, David N. (ur.); *The SAGE Handbook of Geographical Knowledge*; Los Angeles i London: 2011.